

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATINDAĞÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

Filologiya fakulteti

Qaraqalpaq tili kafedrası

5111300 – Ana tili hám ádebiyatı (Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı)

bağdarı

4a-kurs talabası

Yusupbekova Gúlayımnıń

PITKERIW QÁNIGELIK JUMISI

TEMA: Qaraqalpaq tilinde dórendi feyiller hám olardı klaster usılları
tiykarında oqıtıw

Talaba:	_____	G.Yusupbekova
Ilimiy basshı:	_____	f.i.k.B.Yusupova
Kafedra bashlıǵı	_____	f.i.k., doc.G.Patullaeva
w.w.a.:	_____	

Kafedranıń 2018-jıl 28-maydagı májilis qararı menen qorgawǵa ruxsat
berildi (12-sanlı protokol)

Nókis - 2018

Yusupbekova Gúlayımnıń «Qaraqalpaq tilinde dórendi feyiller hám olardı klaster usılları tiykarında oqıtıw» temasındaǵı pitkeriw qánigelik jumısına mámleketlik attestaciya komissiyası qararı menen «___» ball qoyıldı

« ____ » _____ 2018-jıl

MAK xatkeri:

M.Mambetmuratova

Joba:

Kirisiw

- a) Feyil hám onıń jasalıwı haqqında ulıwma túsinik*
- b) Qaraqalpaq til biliminde feyildiń jasalıw máseleleriniń izertleniwi*
- v) Pitkeriw qánigelik jumısınıń maqseti hám wazıypaları*

I Bap Feyildiń jasalıwı

- 1.1.Feyildiń sóz jasawshı qosımtalar arqalı jasalıwı*
- 1.2Feyildiń sóz qosılıw usılı arqalı jasalıwı*

II Bap Feyildiń jasalıwın oqıtıw

- 2.1.Feyildiń jasalıwın basqa usıllar tiykarında oqıtıw*
- 2.2.Feyildiń jasalıwın klaster usılı tiykarında oqıtıw*

Juwmaq

Paydalanılğan ádebiyatlar

Kirisiw

Adamlar ortasında qarım-qatnas jasaw quralı bolıp xızmet atqaratuǵın til, onıń sózlik quramı hám grammatikalıq qurılısı mudamı ózgeriste bolıp rawajlanıp baradı, ayırım sózler belgili bir sebeplerge baylanıslı eskirip, qollanıwdan shıǵıp qaladı, ayırımları turmısta payda bolǵan jańa túsiniklerdi, uǵımlardı ańlatıw ushın dóreydi hám qollanıla baslaydı.

Sóz jasalıw til biliminiń ayrıqsha bir tarawı bolıp, ol tildegi sózlerdiń jasalıw usılların, jańa sózlerdiń payda bolıwındaǵı nızamlılıqlardı hám olarǵa baylanıslı sózlerdiń jasalıwındaǵı ózgesheliklerdi izertleydi.

Hár qanday tildiń sózlik quramınıń jańa sózler menen tolıqtırılıp barıwı eki túrli jol menen iske asadı:

1. Sırtqı múmkinshilikler arqalı, bunda tilge basqa tillerden qanday da bir zárúrlık sebepli sózler ózlestiriledi.

2. Ishki múmkinshilikler arqalı, bunda tildegi sóz jasaw usılları arqalı jańadan sózler jasaladı. Solay etip, tilde dórendi sózler sóz jasawshı qosımtalar arqalı jasalıp, olar tildiń sózlik quramın bayıtıp baradı.

a) Feyil hám onıń jasalıwı haqqında ulıwma túsinik

Qaraqalpaq tili óziniń morfologiyalıq qurılısına iye bolıp, onda sóz shaqapları, sóz formaları, sózlerdiń jasalıw usıllarınıń ózgeshelikleri bar. Olardıń arasında feyiller is-háreketti bildiriw mánisi menen qollanılıp, olardan dórendi feyiller belgili bir sóz jasalıw ózgeshelikleri menen ajralıp turadı.

Feyil qaraqalpaq tilindegi og`ada u`lken sóz shaqaplarınıń biri bolıp esaplanadı. Ol, tiykarınan, eki túrli usıl menen jasaladı:

1. Affiksaciya usılı. 2. Sóz qosılıw usılı. Biraq feyil boyınsha apnawlı monografiyalıq baǵdarda islengen miynetler az sanda. Onı ha`r ta`repleme izertlew bu`gingi qaraqalpaq til biliminiń aldında turǵan áhmiyetli wazıypalardıń biri bolıp

esaplanadı. Feyil jasawshı qosımtalardıń arasında da, qospa feyillerdiń arasında da ónimli hám ónimsiz qollanılatuǵın qosımtalar menen feyil sózler bar.

Qaraqalpaq tilindegi dórendi feyil jasaytuǵın qosımtalardı eki toparǵa bólip qarawǵa boladı: 1. Ónimli qosımtalar; 2. Ónimsiz qosımtalar.

Kópshilik sózlerge jalǵanıp jiyi qollanılatuǵın sózlerdi jasaytuǵın qosımtalar ónimli qosımtalar delinedi. Ónimli qosımtalarǵa qaraǵanda sóz dóretiw bazası tar, sóz jasaw ortalıǵı sheklengen sóz jasawshı qosımtalar ónimsiz qosımtalar boladı.

Qaraqalpaq tilinde hár qıylı sóz shaqapları – atlıq, kelbetlik, almasıq, ráwish, tańlaq, eliklewish, modal sózlerden jasalǵan feyiller ushırasadı.

Qaraqalpaq tilinde -la/-le qosımtası arqalı barlıq atawısh sózlerden awıspalı hám awıspasız mánidegi feyiller jasaladı. Sonday-aq, -a / -e, -ay /-ey, -ar /-er, -r, -ıq /-ik, -ǵar /-ger, -qar /-ker, -ı /-i, -al /-el, -sın /-sin hám t.b. qosımtalardan jasalǵan atawısh tiykarlı feyiller kóplep ushırasadı.

Feyil tiykarlı dórendi feyiller - la /-le, -ta/-te, -a/-e, -na/-ne, -sa/-se, -shı/-shi, -qı/-ki, -ǵı/-gi, -ıra/-ire qosımtaları arqalı jasaladı. Sonday-aq, eliklewish sózler de dórendi feyillerdiń jasalıwında ónimli jumsaladı. Olardı –la/-le, -ılda/-ilde, -ıra/-ire qosımtaları jasaydı.

Qaraqalpaq tilinde sóz qosılıwı usılı menen qospa feyillep jasaladı. Qospa feyil eki feyildiń yamasa feyilden basqa sózlepge feyil sóz qosılıp, bip pútin leksikalıq mání ańlatıwınan jasaladı. Olap gápte bip aǵza boladı. Eki feyil de mánili bolıp kelse qospa feyil jasaladı. Birewi tiykapǵı ekinshisi kómekshi bolǵan feyillep feyillepdiń analitikalıq fopması dep ataladı.

Qospa feyillepdiń úsh túpi bar.

- 1) Atawısh tiykaplı qospa feyiller
- 2) Feyil tiykaplı qospa feyiller
- 3) Analitikalıq fopmalı feyiller

Solay etip, qaraqalpaq tilindegi dórendi feyiller usı tiykarda jasaladı.

á) Qaraqalpaq til biliminde feyildiń jasalıw máseleleriniń izertleniwi

Qaraqalpaq til biliminde sóz jasalıwı 1950-jıllardan baslap arnawlı izertlene basladı. Qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq qurılısın izertlew professor N.A.Baskakovtıń miynetlerinen baslanadı. Ol óziniń 1932-jılı Tórtkúlde basılıp shıqqan «Kratkaya grammatika karakalpakskogo yazıka» miynetinde sózlerdiń jasalıwın hár bir sóz shaqabınıń ishinde qaraǵan bolsa, 1952-jılı shıqqan miynetinde sóz jasaw usılların leksikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik usıl sıpatında kórsetedi.¹ Sóz jasaw usılları A. Qıdırbaevtıń miynetinde,² házirgi qaraqalpaq tili morfologiyası boyınsha jazılǵan miynetlerde³ sóz etiledi. Sóz jasaw usıllarınan jup hám tákirar sózlerdiń jasalıwı A.Najimovtıń miynetinde tallandı.⁴ A.Bekbergenovtıń miynetinde de monografiyalıq baǵdarda úyrenildi.⁵ G.Mámбетnazarova I.Yusupov shıǵarmalarında dórendi atawıshlardıń jasalıwın sóz etedi.⁶ Q.Paxratdinov penen I. Seytnazarovanıń miynetinde sóz jasawshı affiksler,⁷ A.Dáwletov, M. Dáwletov, M. Qudaybergenovtıń miynetinde sózlerdiń jasalıw ózgeshelikleri⁸, A.Pirniyazovanıń miynetinde omonim affiksler⁹ úyrenilgen. Ulıwma, qaraqalpaq til biliminde feyildiń jasalıwı usı sóz jasalıwǵa qatnaslı miynetlerde ulıwma ayılǵan bolıp, óz aldına arnawlı izertlenbegen.

Qaraqalpaq tilindegi sóz jasaw usılların ilimpazlar hár qıylı túsindiredi. N.A.Baskakov leksikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik usıl dep úshke bóledi, 1974-jılı basılıp shıqqan morfologiyada morfologiyalıq hám sintaksislik usıl dep

¹ Баскаков Н.А. Краткая грамматика каракалпакского языка. Турткуль, 1932; Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, том II. (Фонетика, морфология). Москва, 1952.

² Қыдырбаев А. Хәзирги қарақалпақ тилинде атлық сөзлер. Нөкис, 1961.

³ Хәзирги қарақалпақ тили. (Морфология) Нөкис, 1974; Хәзирги қарақалпақ тили. (Морфология) Нөкис, 1981; Хәзирги қарақалпақ әдебий тили грамматикасы. (Сөз жасалыуы хәм морфология) Нөкис, 1994.

⁴ Нажимов А. Қарақалпақ тилиндеги жуп хәм тәкирар сөзлер. Нөкис, 1979.

⁵ Бекбергенев А. Қарақалпақ тилинде сөзлердиң жасалыуы. Нөкис, 1979.

⁶ Мамбетназарова Г. И. Юсупов шығармаларында дөрөнди атауышлардың стильлик қолланылыуы. Нөкис, 1994.

⁷ Пахратдинов Қ., Сейтназарова И. Қарақалпақ тилиндеги сөз жасаушы аффикслер. Нөкис, 2009.

⁸ Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya. JOO ushın sabaqlıq. Nókis, 2010.

⁹ Пирниязова А. Қарақалпақ тилиндеги омоним аффикслер. Нөкис, 2012.

ekige bólingen. Al, 1981-jılǵı sabaqlıqta morfologiya-sintaksislik, leksika-semantikalıq, morfologiyalıq, fonetika-semantikalıq usıl dep tórtke, A.Bekbergenov morfologiyalıq, leksika-semantikalıq, leksika-sintaksislik, morfologiya-sintaksislik, fonetikalıq dep beske bólip qaraydı. Ulıwma, morfologiyalıq usılda jańa sózler túbirge yamasa tiykarǵa sóz jasawshı qosımtalardıń jalǵanıwı menen jasaladı. Olar arqalı jańa mánidegi sózler jasaladı, geyde bir sóz shaqabınan basqa sóz shaqabına kiretuǵın sózler jasaladı. Sóz jasawshı qosımtalar túbirge yamasa tiykarǵa jańa mání menen birge ayırım sóz jasawshı qosımtalar óz-ara sinonim yamasa antonim bolıp kelgenlikten qosımsha stillik mání beredi. Sonlıqtan, sóz jasawshı qosımtalardı paydalanıwda da nızamlılıq bar. Sóz jasawshı qosımtalardıń mánilik hám stillik ózgeshelikleri olardıń jasalıwında ayqın kórinedi.

Házirgi qaraqalpaq tilindegi jańa sózler tómendegi sóz jasaw usılları arqalı jasaladı: 1.Morfemalıq usıl; 2. Morfemalıq emes usıl.

Qaraqalpaq tilindegi feyillerdiń jasalıwındaǵı basqa sóz shaqaplarına salıstırıp qaraǵanda tiykarǵı ózgeshelik, dórendi feyiller, tiykarınan, affiksaciya hám sóz qosılıw usılı menen jasaladı.¹⁰ Biziń pitkeriw qánigelik jumısıwızdıń obekti affiksaciya hám sóz qosılıw usılı menen jasalǵan dórendi feyillerdi óz ishine aladı.

b) Pitkeriw qánigelik jumısıwızdıń maqseti hám wazıypaları

Dórendi sózler, sonıń ishinde, dórendi feyiller is-háreketlerdi barlıq mánilik-stillik ózgeshelikleri menen ańlatıwda áhmiyetli orın tutadı. Tilde dórendi feyiller túrli sóz jasawshı qosımtalar menen jasalıp, barlıq mánilik boyawları menen is-háreket mánisin bildiriw múmkinshilikleri ayqın kórinedi. Usı kóz-qarastan, biziń pitkeriw qánigelik jumısıwızda affiksaciya usılı menen hám sóz

¹⁰ Хәзирги қарақалпақ әдебий тили грамматикасы. (Сөз жасалыў ҳәм морфология) Нөкис, 1994, 56-бет.

qosılıw usılı menen jasalğan dórendi feyillerdiń jasalıw ózgesheliklerine tallaw jasaladı. Sonıń menen birge, oqıwshılardıǵa sózlerdiń dórendi hám túbir sózler túrinde ushırasatuǵının, olardıń jasalıwında belgili bir nızamlılıqlardıń bolatuǵının túsindiriw maqsetinde feyildiń jasalıwın oqıtıw usılları da pitkeriw qánigelik jumısımızdıń obektine kiredi.

Qaraqalpaq tilindegi dórendi feyillerdiń jasalıw hám qollanılıwın arawlı úyreniwi temanıń ilimiy jańalıǵın kórsetedi.

Pitkeriw qánigelik jumısınıń aldına qoyǵan tiykarǵı maqseti – qaraqalpaq tilinde dórendi feyillerdiń affiksaciya usılı hám sóz qosılıw usılı arqalı jasalıwına tallaw jasaw hám olardı klaster usılı tiykarında oqıtıw ózgesheliklerin kórsetiw, wazıypası feyildiń jasalıwındaǵı tiykarǵı ózgesheliklerdi ilimiy jaqtan ashıp beriw hám onı oqıtıwdaǵı nátiyjeli usıllardıń bir esaplanǵan klaster usılı arqalı oqıtılıwındaǵı ózgesheliklerdi kórsetip beriwden ibarat.

I Bap Feyildiń jasalıwı

Qaraqalpaq tilindegi dórendi feyiller bir neshe sóz shaqaplarınan jasaladı. Olardıń affiksaciya usılı menen jasalıwında tildegi barlıq sóz shaqapları qatnaspasa da, ayırım sóz shaqaplarıń ónimli qatnasıwı, al geyparalarıń ónimsiz qatnasıwı kózge túsedi. Bunnan feyillerdiń jasalıwında ónimli qollanılatuǵın sóz shaqaplarıń úlken xızmet atqarıwı, áhmiyeti belgili boladı.

Feyiller sóz jasawshı affikslerdiń jalǵanıwı menen atawısh sóz shaqaplarınan, atap aytqanda, atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, ráwısh sózlerden jasaladı. Sonıń menen birge, basqa da sóz shaqaplarınan feyil jasawshı qosımtalardıń jalǵanıwı arqalı tańlaq, eliklewısh hám modal sózlerden dórendi feyiller jasaladı. Joqarıda aytıp ótkenimizdey, olardıń ayırımları dórendi feyillerdi ónimli jasaydı, al ayırımları ónimsiz jasawı menen belgili.

1.1.Feyildiń sóz jasawshı qosımtalar arqalı jasalıwı

Feyildiń jasalıwında sóz jasawshı qosımtalar úlken orın iyeleydi. Sóz jasawshı qosımtalar feyil sózlerge de belgili bir nızamlılıqlar tiykarında jalǵanadı. Qaraqalpaq tilinde dórendi feyiller tómendegi sóz shaqaplarınan jasaladı.¹¹

1.Feyildiń atawısh sózlerden jasalıwı

Qaraqalpaq tilinde -la/-le -a / -e, -ay /-ey, -ar /-er, -r, -ıq /-ik, -ǵar /-ger, -qar /-ker, -ı /-i, -al /-el, -sın /-sin qosımtaları arqalı barlıq atawısh sózlerden feyiller jasaladı. Olardan -la/-le qosımtası feyil jasawshı eń ónimli qosımta bolıp, ol arqalı barlıq atawısh sózlerden feyiller jasaladı. Qaraqalpaq tilinde usı qosımtalar arqalı jasalǵan dórendi feyiller atawısh tiykarlı feyiller bolıp, olar tilde kóplep ushırasadı.

¹¹ www.skopus.com. Грамматика современного русского литературного языка, Москва, 1970, с.57.

1.1. Atlıqtan jasalğan dórendi feyiller. Qaraqalpaq tilindegi feyillerdi atlıqtan jasawda eń ónimli qosımtalardıń biri – la/-le qosımtası. Bul qosımta tómendegidey mánilerdi bildirip keledi: adamlardaǵı qarım-qatnas múnásibet, keypiyat sıyaqlı mánilerdi (qádirlew, húrmetlew), ayırım kásip túrlerin bildirip, onıń menen shuǵıllanıw mánilerin (awlaw), is-háreketti orınlawdı, onıń usılın, ózgesheligin (emlew, dawalaw), adamnıń hár qıylı psixologiyalıq halatların (oylaw) hám t.b. kóplegen mánilerdi bildirip keletuǵın feyiller jasaydı. Mısalı: Neshshe kúnler jol júrip, ash-áptada bolıp, qarıw-jaraǵın *arqalap*, óldim-taldım degende, bir qalalıqqa ushıraydı. («Abat batır» ertegi) Arqa – adam múshesi ataması bolıp, usı sózge - la feyil jasawshı qosımtasınıń qosılıwı menen arqala dórendi feyili jasalğan.

Ayırım feyil sózlerdiń usı qosımtalar menen jasalıwında bir qansha ózgeshelikler seziledi. Mısalı: uyqı-uyqılaw, urı-uplaw. Al eptle, dizepile sózlerinde t, p sesleri qosılıp ayıladı hám jazıladı. Sonday-aq sóyle, bawla sózleriniń túbiri sóz, baw sózleri bolğan, yaǵnıy bul sózler jılısıw qubılısına ushıpaǵanlıǵı belgili. -la/-le qosımtası qaraqalpaq tiline basqa tillerden kirgen sózlerde de jalǵanadı. Mısalı: cementle, magnitle, sortla. Usı qosımta et kómekshi feyiliniń de xızmetin atqaradı. Mısalı: Dawam et – dawamla, húrmet et-húrmetle, bayan et-bayanla.

-Las/-les qosımtası. Bul qosımta sheriklik mánidegi is-háreketlerdi bildiretuǵın feyiller jasaydı: járdemles, kómekles, belles, sálemles, dawlas, tilles. Mısalı: Kómeklesip jetti kámbil pirlirim. («Qırıq qız» dástanı)

Bul qosımta basqa tillerden kirgen sózlerge ónimli jalǵanıw kelip feyil sózlerdi jasaydı: elektrles, gazles, texnikalas, hám t.b.

-A/-e qosımtası. Hár qıylı mánidegi atlıqlarǵa jalǵanıw dórendi feyiller jasaydı: bura, óte, qura, dúze, túne, tara, asa, órte hám t.b. Mısalı:

Hújdanım bar bolsa, óz rolimdi,

Hújdanlı adamday **oylawım** kerek. (T.Mátmuratov)

-A/-e qosımtası N.A.Baskakovtın anıqlawı boyınsha -la/-le qosımtalarınıń qısqartılıwınan kelip shıqqan. Sonlıqtan teńe-teńle, gewle-gewe, tınle-tıne sózleri biri-birine sinonim bolıp keledi.

-**Ay/-ey qosımtası.** Bul qosımta arqalı atlıqtan kúsh-ey, muń-ay, kórk-ey hám t.b. sıyaqlı dórendi feyil sózler jasaladı. Mısalı: Elimiz kúnnen-kúnge kórkeyip barmaqta.

-**Ar/-er, -r qosımtası** arqalı túner, qaygır hám t.b. sıyaqlı dórendi feyiller jasaladı. Mısalı:

Kóp **qaygıra** bersek jabısar japsaq. (T.Mátmuratov)

- **Lan/ - len qosımtası** arqalı qaraqalpaq tilinde ayırım atlıq dórendi feyiller jasaladı. Qaraqalpaq tilinde de usı qosımta menen jasalğan dórendi feyillerdi ushıratıwǵa boladı: shadlan, kewillen, qarıwlan hám t.b. Mısalı:

Shadlanısıp barlıǵı,

Ótkeredi kúnlerdi. («Qırıq qız» dástanı)

Sonday-aq, -ıq/-ik qosımtası (dámik, qunıq, demik, jolıq), -ǵar/-ger, -qar/-ker qosımtası (esker, basqar, atqar, suwǵar), -ı/-i qosımtası (uyı, shuqı, tatı), -an/-en qosımtası (atan, kúshen, sesken), -sı/-si qosımtası (adımsı) -sın/-sın qosımtası (arsın), -sıra/-sire qosımtası (jalǵızsıra, ólimsire, suwsıra), -qı/-ki, -ǵı/-gi qosımtası (tozańǵı, shańǵı, qańǵı). atlıqtan dórendi feyiller jasaydı.

1.2.Kelbetlikten jasalğan dórendi feyiller. Dórendi feyiller basqa da sóz shaqapları menen bir qatarda qaraqalpaq tilinde kelbetliklerden de ónimli jasaladı. - **La/-le** qosımtası kelbetliklerden feyil jasaytuǵın qosımta bolıp esaplanadı. Mısalı: tegisle, jaqsıla, maydala, irile. Biraq, bul qosımta atlıq sózlerge qaraǵanda kelbetliklerden feyil jasawda ónimsiz jumsaladı. Mısalı:

Qıyalap oǵan kóz salsa,

Ózi on tórt jasında. («Qırıq qız» dástanı)

Jaqsılap kábap etedi. («Qırıq qız» dástanı)

-Lan/-len qosımtası kelbetliklerden dórendi feyillerdi jasaydı: Mısalı: kishiyeıllen, esersoqlan hám t.b. Sonday-aq kelbetliklerden **-las/-les qosımtası** (tatıwlas, ashshılas), **-a/-e** qosımtası (teńe, bosa, jóne), **-ay/-ey** qosımtası (taray, bosay), **-ar/-er** qosımtası (aǵar, kóger, góner), **-ıq/-ik** qosımtası (tarıq, zorıq), **-ǵar/-ger**, **-qar/-ker** qosımtası (teńger, ońǵar), **-ı/-i** qosımtası (beki, juwası, qurı), **-sı/-si** qosımtası (sheshensi, dilwarsı, ǵamxorsı) **-sın/-sin** qosımtası (batırsın, ǵarısın, jassın), **-ıray/-irey** qosımtası (kishirey, tikirey), **-ırqa/-irke** qosımtası (ashırqa, jatırqa), **-ray/-rey**, **-ırqan/-irken** qosımtaları dórendi feyil jasaydı. Mısalı:

Jógi sıylasıqtan mın márte zıyat,

Hadal **ashshılasıw** doslarıń menen. (T.Mátmuratov)

Meniń júgim **awırlastı**,

Sheyit ólgen óliden. (T.Mátmuratov)

Qaraqalpaq tilinde atlıqlarǵa salıstırǵanda kelbetliklerden dórendi feyiller ónimsiz jasaladı.

1.3. Sanlıqtan jasalǵan dórendi feyiller. Sanlıqlardan feyil jasawshı qosımta **-la/-le** qosımtası. Ol sanaq hám jıynaqlaw sanlıqlarına jalǵana aladı: birle, úshle, besewle, úshewle hám t.b. Mısalı:

Tulparın sıypar turǵızıp,

Bir-birlep jalın taradı. («Qırq qız» dástanı)

1.4. Almasıqlardan **-sın/-sin** qosımtası menen dórendi feyiller ónimsiz jasaladı: mensin, ózimsin hám t.b.

1.5. Ráwishten jasalǵan dórendi feyiller. Qaraqalpaq tilindegi ráwish sózler is-hárekettiń hár qıylı belgilerin – ornın, sın, sebebin, maqsetin, waqtın, shártin, muǵdar-dárejelik belgisin hám t.b. bildirip keledi. Bul, birinshiden, ráwishtiń mánilik ózgeshelikleri bolsa, olar, ekinshiden, tildegi basqa da sóz shaqaplarınıń jasalıwında túbir sóz bolıp qatnasadı. Ráwish sóz shaqabı qaraqalpaq tilindegi dórendi feyillerdiń jasalıwında da xızmet etedi.

Qaraqalpaq tilinde dórendi feyiller ráwishlerden **-la/-le** qosımtası (alıs, jaqın, qaytala, uzaqla, kóple), **-lat/-let** qosımtası (túnlet, eptelet, keshlet,

shaqqanlat, tezlet), -las/-les qosımtası (aqshamlas, tezles, shaqqanlas) arqalı jasaladı. Mısalı:

Jetkennen keyin *ástelep*,

Arqadağı esikten,

Ishke barıp kireseń. («Qırıq qız» dástanı)

Wádeli jerge jetkende,

Bolajaq isti *tezledi*. («Qırıq qız» dástanı)

Gúlayımday sulıwǵa,

Ashıq jigit *kóbeydi*. («Qırıq qız» dástanı)

Ortada *kóplep* aların,

Altınay arıw bileği. («Qırıq qız» dástanı)

Bunda kóp muǵdar-dáreje ráwishine feyil jasawshı - la qosımtası qosılıp, *kóplep* degen dórendi feyil jasalǵan. Bul sózden moldan, kópten, kóp etip alıw degen mániler túsiniledi, al «kópliktiń artıp barıwı» kóbey dórendi feyil arqalı bildiriledi.

Solay etip, dórendi feyiller atawısh sózlerden – atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, ráwish sózlerden jasaladı.

2. Feyildiń feyil sózlerden jasalıwı

Qaraqalpaq tilinde feyil sózlerge feyildiń sóz jasawshı qosımtalarınń jalǵanıwınan dórendi feyiller jasaladı. Bunday feyiller ózine tán sóz jasawshı qosımtalarına iye. Olar mınalar: -la/-le (búkle, sabala, julqıla), -ta/-te (qımta, qısta) -a/-e (juta, qura,) -ı/-i, -na/-ne (jıyna) -qa/-ke, -ǵa/-ge (qozǵa, esirke) -sa/-se (tepse, qaqsa) -sań/-seń, -sı/-si, -sın/-sin (bassın, súysin) -shı/-shi (qırshı) -qı/-ki, -ǵı/-gi (julqı) -ıra/-ire (shashıra) -ay/-ey (qatay, túksirey, baqıray), -bı/-bi, -bıy/-biy, -pıy/-piy (jampıy, jırbıy) -ǵala (sorgala) hám t.b.

Bul qosımtalar járdeminde hár qıylı mánilerdegi feyiller jasaladı. Mısalı:

Besikke *bólenbey* óseme adam,

Men *bólegen* besik ele turıptı.
Jaynap turǵan jazıqlıq edi,
 Xoshirey kórk, náziklik edi. (T.Mátmuratov)
Shayqaladı sırlı qara tal. (T.Mátmuratov)
 Quslar zuwlap ushıp júripti,
 Keńislikte *shalqıp* bir tınbay. (T.Mátmuratov)
 Qorlama pákize gózzal kelindi...
 Minekey, zal turdı ornınan *shapship*. (T.Mátmuratov)
 Bedewin sheship *jetelep*,
 Keyinine eredi. («Qırıq qız» dástanı)
 Tawıp aldı toǵaydıń,
Búrkewli qalın jerinen. («Qırıq qız» dástanı)
 Solay etip, qaraqalpaq tilinde feyil sózlerden de dórendi feyiller ónimli jasaladı.

3. Feyildiń eliklewish sózlerden jasalıwı

Qaraqalpaq tilindegi dórendi feyillerdiń jasalıwında eliklewish sózler úlken xızmet atqaradı. Eliklewishlerden feyiller -la/-le qosımtası (patırla, shatırla, taqırla, qıbırla, jıbırla), -ılǵa/-ılde qosımtası (tarsılǵa, jarqılǵa, zırılde, dirılde), -ıra/-ire qosımtası (gúrkiire, qarqıra, jaltıpa) -bay/-biy, -pıy/-piy qosımtası (qompıy, gúrbiy), -na qosımtası (pıs-na, shıtna), -ıran/-iren qosımtası (emiren, ınıran, gúnıren) arqalı jasaladı. Mısalı:

Qaraǵay nayza *qaltırıp*,
 Aq mańlayı *jarqırıp*,
 Bulttay bolıp *gúrkiirep*,
 Qulımsaydıń aldına,
 Altınay qarsı keledi. («Qırıq qız» dástanı)
 Suw *jıltırıp*, *sıldırıp* aǵar,

Onı kórip kewil quwanar. (T.Mátmuratov)

Solay etip, qaraqalpaq tilinde eliklewishten feyil jasaytuǵın qosımtalar da kóplegen dórendi feyillerdi jasawda úlken orın tutadı.

-La/-le qosımtası tańlaqlardan hám «bar» joq sózlerinen de feyillerdi jasaydı: upala, wahhala, hay-hayla, bay-bayla, úhle, barla, joqla hám t.b. Bular tilde ónimsiz ushırasatuǵın dórendi feyiller bolıp esaplanadı.

1.2.Feyildiń sóz qosılıw usılı arqalı jasalıwı

Tildegi dórendi sózler qalay bolsa solay emes, al olardıń jasalıwında belgili nızamlılıqlar bar. Olar belgili bir sóz jasaw usıllarınıń járdeminde jasaladı. Sóz jasaw usılları bir-birinen forması, mazmunı dórendi sózlerdi jasaw uqıplılıǵına qaray parıq qıladı.

Qaraqalpaq tilindegi sózlerdiń jasalıw usılların izertlegen ilimpaz A.Bekbergenov qospa sózler haqqında: «Qospa sóz» degende, ádette, eki hám onnan artıq sózlerden turıp, ulıwma bir máni ańlatatuǵın dórendi sóz túsiniledi. Óziniń semantikası jaǵınan olar dara sózge de, al sırtqı forması hám sostavı jaǵınan sintaksislik sóz dizbeklerine hám frazeologiyalıq dizbeklerge jaqın turadı. Sol sebepli qospa sózlerdiń ayırım túrlerin (bilezik, bıyıl, kúndiz, qarlıǵash) jay sózden ayırıw qıyın bolsa, qospa sózlerdiń basım kópshiligin sintaksislik sóz dizbeklerinen hám frazeologiyalıq dizbeklerden ajırtıw biraz qıyınshılıq tuwǵızadı. Sonlıqtan da, qospa sózlerdiń tábiyatın tolıǵıraq túsiniw ushın olardıń basqa til birliklerinen (jay sózlerden, frazeologiyalıq hám erkin sóz dizbeklerinen) ayırmashılıqların ashıp kórsetiw shárt»¹² dep jazadı.

1.Endi bul úydiń iyesiniń basındaǵı uwayım-qayǵı da **tamam bolmaydı** degen sóz. (K.Smamutov)

2. «Óziń **iyelik et**» degeni. (Sh.Seyitov)

¹² Бекбергенов А.Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалығы. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1979, 12-бет.

3. Durı-ıs Esekeńniń awılınıń bári bir adamday, uyısqaq, tırısqaq, birewi ushın hámmesi, hámmesi ushın Esbergen **juwap beredi**, liykin... (Sh.Seyitov)

4.Burılıp qulağına taman sıbırladı da Erleshke sóz berdi. (Sh.Seyitov)

Keltirilgen mısallarda tamam bolmaw, iyelik etiw, juwap beriw, sóz beriw qospa feyiller bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinde bunday tiptegi qospa feyiller kóplep ushırasadı. Mısalı:

1.San mıń jarganat sol úngirlerge **uya basatuğın** qusaydı. (K.Smamutov)

2.Adamlar úyleriniń azanğı ruwzıgershiligin asıǵıs atqaradı da, ata kásibine aynalǵan paxta atızlarına qaray **qádem qoyadı** (K.Smamutov)

3. – Onday shaǵımshılıq qolınıızdan keledi, – dep **ilip qaldı** Esbergen.(Sh.Seyitov)

Bul mısallardaǵı uya basıw, qádem qoyıw, ilip qalıw birlikleri qospa feyiller esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinde sóz qosılıwı usılı arqalı qospa sózlerdiń bir túri qospa feyiller jasaladı. Qospa feyil dep eki sózdiń, atap aytqanda, eki feyildiń yamasa feyilden basqa sózlerge feyil sóz qosılıp, bir pútin leksikalıq máni ańlatıwın túsinemiz. Máselen, sálem beriw, xabar etiw. Bunda atlıq+feyil qosılıp, sálemlesiw, xabarlaw sıyaqlı bir máni ańlatıp tur. Al kirip shıǵıw, qaytıp keliw degen birlikler eki feyil sózdiń qosılısıwınan jasalǵan. Olarda da bir is-háreket mánisin ańlatadı. Olar gápte bir gáp aǵzası boladı. Qálegen eki feyilden qospa feyil jasalmaydı. Eki feyil de mánili bolsa qospa feyil jasaladı. Al birewi tiykarǵı ekinshisi kómekshi bolǵan feyiller feyillerdiń analitikalıq forması dep ataladı. Qospa feyillepdiń úsh túri bar.

1) Atawısh tiykarlı qospa feyiller;

2) Feyil tiykarlı qospa feyiller;

3) Analitikalıq formalı feyiller.

Biz bul feyillerdiń hár biriniń ózgesheliklerine óz aldına toqtap ótpekshimiz.

Atawısh tiykarlı qospa feyiller

Atawısh tiykarlı qospa feyiller feyilden basqa sóz shaqaplapına **et(qıl), al, ber, sal, bol, qoy, qop, qal, basla, jet** t.b. kómekshi feyillerdiń qosılıwı apqalı jasaladı.

1. **Et, (qıl)** kómekshi feyili abstrakt atlıq sózlerge atawısh tiykarlı qospa feyillerdi jasaydı: xabar etiw, tárbiya etiw, dıqqat etiw t.b. et kómekshi feyili kásip bildiriwshi atlıq sózlerge qosılıp: diyxansılıq etiw, shopanlıq etiw t.b. et kómekshi feyili kelbetliklerge de qosıladı: narazı etiw, masrapa etiw, gúmilji etiw t.b. et kómekshi feyili eliklewishler menen de qosılıp, qospa feyillerdi jasaydı: shırt etiw, jarq etiw, tars etiw t.b. Sonday-aq bul kómekshi feyil opıs tilinen kipgen sózlepge de qosılıp atawısh tiykarlı qospa feyillerdi jasaydı: zvonok etiw, chekanka etiw, remont etiw t.b.

Bol kómekshi feyili atlıq, kelbetlik jekke siyrek ráwısh hám modal` sózler menen qosılıp qospa feyillerdi jasaydı: dos bolıw, qayıl bolıw, hayran bolıw, qapa bolıw, qıyın bolıw, kerek bolıw, joq bolıw t.b.

Bar kómekshi feyili házirgi qapaqalpaq tilinde kóbinese abstrakt atlıqlar menen qosılıp qospa feyillerdi jasaydı: baha bepiw, násiyat beriw, dawıs beriw t.b.

Sonday-aq, **ber** kómekshi feyili frazeologiyalıq mánidegi feyilleri de jasaydı: jan berdi, táp berdi, gıjaq berdi t.b.

Al feyili atawısh sózlerge qosılıp: dem al, xabar al, juwap al, qarsı al t.b.

Sal feyili atawıshlarǵa qosılıp qospa feyillerdi jasaydı: názer sal, kúsh sal, gıyrat sal, yadqa sal, eske sal t.b.

Qoy kómekshi feyili atlıq hám eliklewishke qosılıp qospa feyillerdi jasaydı: qol qoyıw, hayt qoyıw, kewil qoyıw.

Kór kómekshi feyili atlıq, kelbetlikler menen qosıladı: maqul kóriw, kún kóriw, ańsat kóriw, jek kóriw.

Qal kómekshi feyili atawısh sózler menen, sonday-aq, eliklewishler menen qosılıp kómekshi feyillerdi jasaydı: azapqa qalıw, tań qalıw, bos qalıw t.b.

Al, eliklewish sózler menen qosılǵanda ortada et kómekshi feyili baylanıstırıwshılıq xızmet atqaradı: part ete qaldı, shart ete qaldı, tars ete qaldı.

Sonday-aq qapaqalpaq **tilinde jet, tasla, ayt, ket, kel, tús, bol, bar, up, shek, jıq, et, de** kómekshi feyilleri de atawısh sózlep menen qosılıp qospa feyillerdi jasaydı: er jetiw, kóz taslaw, qosıq atıw, ġargıs ayıw, bos keliw, eske túsiw, dıqqat bóliw, qonıs basıw, azap shegiw, qarsı shıǵıw, jolǵa shıǵıw, dawam etiw, maqul depti t.b.

Feyil tiykaplı qospa feyiller

Mánili eki feyildiń qosılıwınan feyil tiykarlı qospa feyiller jasaladı. Mısalı: Satıp alıw, alıp satıw, alıp keliw, tartıp alıw t.b.

Bunda eki feyildiń qosılıwınan bir leksikalıq mánidegi is-háreket bildiriledi.

Feyil tiykarlı qospa feyil qurılısındaǵı eki sınıarda birdey xızmet atqaradı. Biraq ayırım ilimpazlar onıń ekinshi sınıarın tiykarǵı feyil dep qaraydı. Házirgi qapaqalpaq tilinde feyil tiykarlı qospa feyillerdiń jasalıwında ekinshi sınıar bolıp, tómendegi feyiller qatnasadı: al, ber, bar, kel, ket, shıq, jat, tur, otır, qoy, jibep, tasla, ot, qayt.

Al feyili. Hal feyildiń -ıp/-ip, -p fopması túri menen qosılısadı: satıp al, sorap al, qazıp al, tartıp al t.b.

Ber feyili. bar, kel feyilleri de -ıp/-ip,-p formalı hal feyiller menen qosıladı: alıp ber, sorap ber, barıp kel, alıp kel, alıp bar t.b.

Kel feyili -a,-e fopmalı hal feyiller menen de qosılıp qospa feyillepdi jasaydı: ala kel, bile kel, kópe kel.

Ket feyili -ıp/-ip, -p,- a,-e,-y hal feyiller menen qosılısıp qospa feyillerdi jasaydı: shıǵıp ket, ayta ket, kele ket, soray ket.

Shıq feyili -ıp/-ip, -p,- a,- e hal feyilleri menen qosıladı: kórip shıq, ala shıq, kóre shıq t.b.

Jet feyili -ıp/-ip -p fopmalı hal feyili menen qosıladı: barıp jet, kelip jet.

Jat, tup, júr, otır, qoy, jiber, tasla, ot, qayt feyilleri de hal feyildiń -ıp/-ip, -p túrleri menen qosılıp qospa feyillerdi jasaydı.

Feyillerdiń analitikalıq forması

Analitikalıq usıl menen jasalǵan qospa feyillerdiń birinshi sınıarı atawısh sózden de, feyil sózden de boladı. Al ekinshi sınıarı tek feyilden boladı. Feyildiń analitikalıq forması taza sóz jasaw emes.

Feyildiń analitikalıq formasın úypeniwde onıń ekinshi sınıarı xızmetinde kelgen kómekshi feyillerge toqtaw zárúr. Qapaqalpaq tilinde kómekshi feyil xızmetinde basla, bol, otır, tur, júr, jatır (otır), bar, kel, al, ber, qoy, kór, tasla, sal, shıq, tús, jet, qara, bar, jáne, qash, qayt, ot, tart, ur, tar, et, jazla, de sózleri keledi.

Bul feyillerdiń kópshiligi tiykargı feyillerge dizbeklesip kómekshi feyil xızmetinde de, sonday-aq, óz aldına dara mánili feyil xızmetinde de keledi. Máselen: Ol keshe boldı. Ol oqıp boldı. Kómekshi feyiller, kóbinese, -ıp/-ip, -p formalı hal feyiller menen dizbeklesip keledi.

II Bap Feyildin jasalıwın oqıtıw

Mekteplerde, joqarı oqıw orınlarında oqıtılatuǵın tiykargı pánlerdin arasında respublikada mámleketlik til biyligi dárejesin alǵan qaraqalpaq tili sabaǵı áhmiyetli orın tutadı. Qaraqalpaqstan Respublikasında jasaytuǵın tiykargı xalıq – qaraqalpaq xalqınıń ana tili sıpatında oqıw orınlarında oqıtılatuǵın bolǵanlıqtan bul pándi oqıtıwda hár tárepleme sapa hám nátiyjege erisiw ushın bir qansha jańa metodlar menen usıllardan, jańa pedagogikalıq texnologiya jetiskenliklerinen paydalanıw zárúr. Qaraqalpaq tilin oqıtıw qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw menen ajıralmas baylanısta alıp barılsa, oqıwı ana tili menen ádebiyatı haqqında tereń bilimge iye bolıw menen birge Watan súyiwshilik ruwxında tárbiyalanadı.

Basqa da pánlerdi oqıtıwda úlken áhmiyet iyeley otırıp, qaraqalpaq tilin oqıtıwdın metodları menen usılları mektepler menen, liceylerde, kásip-óner kolledjlerinde basqa da bir qansha ilim tarawların úyreniwدين deregi bolıp xızmet etedi.

Qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıwı oqıwshı ushın quramalı tarawlardın biri. Ol kúndelikli qarım-qatnasta sózlerden paydalanadı, biraq onıń jasalatuǵın menen sistemalı túrde teoriyalıq jaqtan tanısqań boladı. Oqıwshı sózlerdin jasalıwın úyretetuǵın tarawdin bar ekenin biledi. biraq, onıń neni hám qalay úyretetuǵının ele anıq bilmeydi. Sonlıqtan muǵallım sóz jasalıw boyınsha kirisiw sabaǵın sózlerdin jasalıwı túwralı túsinik beriw menen baslaydı. Bunda muǵallım, birinshe gezekte, terminniń tiykargı mánisi menen tanıstırıp, oqıwshıǵa onı tolıq túsindirip beriwı tiyis. Onıń til bilimindegı eń úlken tarawlardın biri ekenligin, onıń morfologiya jaqın taraw ekenin, sonıń menen birge, bul tarawdin til biliminiń basqa tarawları yaǵnıy oqıwshı usı waqıtqa shekem úyrengen tarawları menen tıǵız baylanısta bolatuǵının da aytıp ótedi. Gúrrińlesiw usılı menen onıń fonetika, leksika, morfologiya tarawları menen baylanısatuǵın haqqında túsiniredi.

Oqıwshı burın morfologiyanı oqıǵanda sóz shaqapları boyınsha bilim alǵan bolsa, endi muǵallım sózlerdiń jasalıwın, olardı jasawshı qosımtalar, olardıń túrleri, usı qosımtalar arqalı jasalǵan sózler haqqında bilim beredi. Oqıwshı sabaq barısında sóz jasalıwın úyreniwdiń tiykarǵı maqseti menen mánisine túsınse ǵana, keyingi klasslarda bul tarawdı ańsat úyrenip qabıl ete aladı. Oqıwshı sabaqta sóz jasalıwı, onı úyreniwdiń áhmiyeti, onıń úyrenetuǵın máseleleri, keleshektegi áhmiyeti, til biliminiń basqa tarawları menen baylanısı haqqında túsindirip berse oqıwshı bir qansha tıyanaqlı bilim alıwǵa erisedi.

Qaraqalpaq tilinin 5-klassqa arnalǵan sabaqlıǵında sóz jasalıw máseleleri sóz etiledi. Olar tómendegi jobalastırılǵan.

2-sherek
1-tema. Sóz jasalıw hám imla.Túbir sóz hám qosımtalar (1 saat)
2- tema. Qosımtalardıń xızmetine qaray túrleri. Sóz jasawshı hám sóz túrlewshi hám forma jasawshı qosımtalar (1 saat).
3-4-tema. Sóz jasawshı qosımtalar hám olardıń túrleri (2 saat)
5-6-tema. Dórendi sózler (2 saat)
7-tema. Túbirles sózler (1 saat).
8-9-tema. Baqlaw jumısı. Jazba jumıs hám onı tallaw (2 saat).
10-15- Sóz túrlewshi qosımtalardıń túrleri. Kóplik qosımtası (1 saat).Tartım jalǵawı. (1 saat). Seplik jalǵawı. (1 saat). Betlik jalǵawı. (1 saat). Forma jasawshı qosımtalar (1 saat).
16-tema. Baqlaw jumısı Test (1 saat).
17-21-tema. Qospa sózler haqqında túsiniq.Qospa sózlerdiń jasalıwı (1 saat). Birikken sózler hám olardıń imlası. (1 saat). Dizbekli sózler hám olardıń imlası (1 saat). Qısqarǵan sózler hám olardıń imlası. (1 saat). Jup hám tákirar sózler olardıń imlası (1 saat).

22-tema. Qospa sózlerdi tákirarlaw. (1 saat).
23-24-tema. Baqlaw jumısı. Jazba jumıs hám onı tallaw (2 saat).

Qaraqalpaq xalqınıń ana tili sıpatında qaraqalpaq tilin oqıtıwda hár tárepleme nátiyjege erisiwde dástúriy usıllar menen birge jańa metodlar menen usıllardan, jańa pedagogikalıq texnologiya jetiskenliklerinen paydalanıw talap etiledi. Sebebi, qaraqalpaq tilin oqıtıw – ana tili sıpatında ósip kiyatırǵan jas áwladqa tálim-tárbiya beriwdiń ana tili sıpatında tiykarǵı quralı esaplanadı.

3-sherek
22-25 Feyillerdiń jasalıwı. Feyillerdiń qosımtalar arqalı jasalıwı. (1 saat). Atawısh sózden feyil jasawshı qosımtalar(1 saat).Feyilden feyil jasawshı qosımtalar. (1 saat).Feyil jasawshı qosımtalardıń jazılıwı.(1).
26-28-temalar. Sózlerdiń qosılıwı arqalı feyillerdiń jasalıwı. Qospa feyiller hám olardıń jazılıwı. (1 saat). Birikken hám dizbekli qospa feyiller, olardıń jazılıwı. (1 saat). Jup feyiller, olardıń jazılıwı. (1 saat
29-30-temalar. Baqlaw jumısı (2 saat).
31-33 -temalar. Kelbetlik feyil haqqında túsinik. Kelbetlik feyildiń jasalıwı. (1 saat). Kelbetlik feyildiń atlıqlasıwı. (1 saat). Kelbetlik feyildiń toplam bolıp keliwi hám gáptegi xızmeti. (1 saat).
34-36-temalar. Hal feyil. Hal feyil haqqında túsinik (1 saat). Hal feyildiń jasalıwı. Hal feyil jasawshı qosımtalar. (1 saat). Hal feyildiń toplam bolıp keliwi hám gáptegi xızmeti. gáptegi xızmeti. (1 saat).
37-tema. Baqlaw jumısı. Test. (1 saat).
38- Til ósiriw Suwretke qarap tekst dúziw tekst tiykarında bayan jazıw
39-40 -tema. Shereklik tákirarlaw (2 saat).

Sóz jasalıw tarawınıń qospalı birligi feyildiń jasalıwı bolıp, ol jas ózgesheligin esapqa alıp sáykes klasslarda ótıledi. Oqıwshı feyildiń affiksaciya hám sóz qosılısıwı usılı arqalı jasalıwı, onıń ózgeshelikleri, ózine tán jasalıw

belgileri, túrleri, olardıń ayırmashılıqları boyınsha sistemalı túrde bilim alıwǵa, ulıwma, dórendi feyiller boyınsha maǵlıwmatqa iye bolıwǵa, sóylew barısında ózleriniń pikirlerin tek ápiwayı jay sózler arqalı emes, al, dórendi feyillerdi paydalanıp bildiriwge bir qansha shınıǵıwlar menen úyreniw, olardı durıs jasaw arqalı erisedi.

2.1.Feyildiń jasalıwın basqa usıllar tiykarında oqıtıw

Tálim qaraqalpaq tilinde alıp barılatuǵın mekteplerdiń 6-klass oqıwshıları ushın sabaqlıqta¹³ «Feyil» teması berilgen. Usı temadan soń «Feyildiń jasalıwı» teması berilip, onda tómendegi temalar bar:

1. Atawısh sózlerden feyil jasawshı qosımtalar;
2. Feyilden feyil jasawshı qosımtalar;
3. Feyil jasawshı qosımtalardıń jazılıwı.

Bunnan keyin «Sózlerdiń qosılıwı arqalı feyillerdiń jasalıwı» teması berilip, ol úsh úlken temanı óz ishine qamtıydı:

1. Qospa feyiller;
2. Birikken hám dizbekli qospa feyiller hám olardıń jazılıwı.
3. 3.Awıspalı hám awıspasız feyiller.

«Feyildiń jasalıwı» ulıwma usı temaların óz ishine qamtıydı.

Biziń pitkeriw qánigelik jumısımızdıń tiykarǵı obekti feyildiń sóz jasawshı qosımtalar arqalı jasalıwı hám onı oqıtıw usıllarınan ibarat.

Mekteptiń oqıwshısı 6-klassta «Feyil» teması menen jáne tanısıwdı baslaydı. «V klassta ótilgenlerdi tákirarlaw» sabaǵı arqalı feyil sóz shaqabı boyınsha ótilgenlerdi yadqa túsiredi. Usınnan keyin feyil menen menen tolıq tanısıp, ol haqqında túsiniwke iye boladı, shınıǵıwlar arqalı teoriyalıq bilimlerin bekkemlep baradı.

¹³ Даўлетов М. , Қутлымуратов Б., Дәўлетова А., Қутлымуратова Г. Қарақалпақ тили. 6-класс ушын сабақлық, Нөкис, «Билим», 2017.129-140-бетлер.

Sóz jasalıwı oqıwshılardıń jas ózgesheligin esapqa alıp joqarı klasslarda ótiw belgilenip, usıǵan sáykeslengen baǵdarlama islep shıǵılǵan.

Bul baǵdarlama boyınsha oqıwshı:

- sóz shaqaplarınıń eń úlken topardı quraytuǵın bir túri feyil haqqında, onıń ózgeshelikleri, dárejeleri, jasalıw jolları, túrleri, olardıń bir-birinen tiykarǵı ayırmashılıqları, gápte atqaratuǵın sintaksislik xızmetleri, stillik qollanıwı boyınsha sistemalı túrde bilim alıwǵa erisedi;

- usı temalargá baylanıslı tolıq maǵlıwmatqa iye boladı, bul oqıwshı ushın qıyın bolǵanlıqtan teoriyalıq jaqtan da, ámeliy jaqtan da bilim alıwı zárúr boladı;

- sóylew barısında oqıwshı ózleriniń pikirlerin gáplerdiń járdeminde beriwe ádetlengenin biledi, bunda muǵallım oqıwshınıń gáp quramında paydalanǵan sózleriniń qurılısı jaǵınan hár qıylı bolıp keletuǵının, olardıń arasında dórendi sózler bar ekenin, bunday sózlerdiń biri feyil sózler ekenin túsindiredi. Bul muǵallımnen oqıwshıǵa bir qansha shınıǵıwlar menen feyildiń jasalıwın úyreniwdi, oqıwshıǵa dórendi feyillerdi durıs jasawǵa úyretiwdi talap etedi. Sonıń menen birge, oqıwshı soylew procesinde gáplerdi paydalanǵanda dórendi feyillerdi durıs qollana biliwi tiyis. Bunıń ushın muǵallım temanı ótpesten aldın ulıwma feyil sózler, feyil sóz shaqabı haqqında bilimlerde eske túsirip, olardıń is-háreketti bildiretuǵın sóz shaqabı ekenin jáne bir márte esletip, usı tema boyınsha shınıǵıwlar islep alıw kerek. Usı ótilgenlerde eske túsirgenennen keyin yaǵnıy feyildiń is-háreket mánisin bildiretuǵın sóz shaqabı ekenin túsindirgenennen keyin olardıń qurılısı jaǵınan túbir hám qosımtalardan quralatuǵının túsindiriw arqalı dórendi feyillerdiń qurılısı menen birge olardıń jasalıw usılların úyretedi. Sonıń menen muǵallım oqıwshıda dórendi feyiller haqqındaǵı dáslepki túsiniqlerde payda etedi. Bunda muǵallım oqıwshınıń dıqqatın feyil jasawshı qosımtalargá, olardıń

túbir feyil sóz ańlatqan mánilerge sáykes keliwine qaratadı. Bunıń ushın muǵallım tómendegi jumıslardı alıp baradı:

- feyildiń jasalıwın úyreniwde, tallawda materiallardıń bir qansha qıyınshılıq tuwǵızbawı ushın sáykes didaktikalıq materiallar, tablicalar tayarlaw, kespe qaǵazlar, kartinalar tayarlaw jaqsı nátiyje beredi;

- oqıwshılar sabaqlıq, qosımsha materiallar ústinde bir qansha tayarlıqlar, shınıǵıwlar islew zárúr. Bunıń ushın oqıwshılardıń jas ózgesheligine sáykes keletuǵın tekstler tallaw kerek. Sonıń menen birge, mısallardı oqıwshılardıń ózlerine tallatıw kerek. Olardı oqıwshınıń jazba hám awızeki sóylew barısında durıs qollana biliwine kónlikpe payda etiwı kerek. Túbir menen qosımtanıń baylanısın durıs túsindirip beriwi tiyis. Demek, oqıwshı dórendi feyildi jasap hám onı sóylew barısında qollanıp biliwi zárúr.

- oqıwshınıń feyildiń jasalıwı haqqındaǵı bilimlerin ámeliy shınıǵıwlar boyınsha kónlikpeler arqalı bekkemlew kerek.

Feyildiń jasalıwın oqıtıwda oqıwshınıń túbir yamasa qosımta yaki bolmasa sóz jasawshı qosımta hám t.b. sıyaqlı terminlerdiń mánilerin tolıq túsiniw alıwına járdem beriwi kerek. Bul temanı ótkende, ulıwma, bir neshe metodlardan paydalanıw maqsetke muwapıq keledi.

Solay etip, qaraqalpaq tilindegi feyildiń jasalıw ózgesheliklerin bir qansha usıllar tiykarında ótiwge boladı.

«Kim shaqqan» usılı menen feyildiń jasalıwın oqıtıw jaqsı nátiyje beredi.

Feyildiń affiksaciya usılı menen jasalıwı			
Atlıqtan jasalǵan dórendi feyiller		Feyilden jasalǵan dórendi feyiller	
-a / -e	jas-a, teńe-teńle, gewle-gewe, túnle-túne, qon-a	- la /-le	Búkle, sabala, julqıla, qamala
-ay /-ey	sarǵ-ay, kórk-ey,	-ta/-te	qımta, qısta

	kóp-ey		
-ar /-er, -r	túne r, qayǵı r	-a/-e, -na/-ne	juta, qura, sıla jıyna, awna
-ıq /-ik	dám-ik, qun-ıq, dem-ik, jol-ıq, boz-ıq	-ǵa/-ke -sa/-se	qozǵa, esirke tepse, qaqsá
-ǵar /-ger, -qar /-ker,	es-ker, bas-qa r, at-qa r, suwǵar	-shı/-shi	qaqshı
-an /-en	Kúshen, sesken	-qı/-ki	julqı
-sın /-sin	arsın	-ǵala	sorǵala, qorǵala

Bul usıl oqıw materialların hám berilgen bilimlerdi tıyanaqlı meńgeriwde paydalanılatuǵın oqıwshılardıń pikirlew, oylaw dárejesin tez anıqlaw usılı bolıp esaplanadı. «Kim shaqqan» usılı oqıwshılardıń tez pikirley alıw qábiletin rawajlandırıwǵa xızmet etedi. Bul usıldın ózine tán ózgesheligi sonnan ibarat, oqıwshı muǵallım tárepinen berilgen sorawǵa tez, anıq hám túsinikli etip juwap beriwi kerek. Sorawlardıń qospalıǵına qarap muǵallım tárepinen hár bir sorawǵa berilgen juwap ushın ball belgilenip baradı. Bulay etip ball belgilep barıw oqıwshılardıń sabaqqa degen qızıǵıwshılıǵın arttırıp baradı.

Qaraqalpaq tilindegi feyildiń jasalıwın oqıwshılardıǵa úyretkende oqıwshılar menen birge:

a) jeke túrde;

b) toparlardıǵa bólip;

v) yamasa ulıwma klass boyınsha qollanıwǵa boladı. Bunda oqıwshılar berilgen tablitsa boyınsha feyil sózlerdiń jasalıwın hám qollanıwın úyrenedi. Sonıń menen birge, usı tema boyınsha tez oylaw, pikirlew qábileti qalıplesedi.

«Oqıǵan tekstke juwap» usılı

Tekst

Azanda turıp, bet-qolımdı jaqsılap juwdım, Apama kómeklestim. Sabaq tayarladım. Úy tapsırmasın tolıq orınladım. Úkeme oǵan berilgen tapsırmadaǵı máseleni sheshiwge járdemlestim. Oqıwǵa kelip, doslarım menen ushırastım, Sabaq baslandı. Muǵallım kelip, oqıwshılar menen sálemlesti.

Bizler búgingi sabaqta kóp nárseler úyrendik.

Qaraqalpaq tilindegi feyildiń jasalıwın «Oqıǵan tekstke juwap» usılı menen de ótiwge boladı. Bul usıl boyınsha oqıwshılardıń oqıw materialların jaqsı meńgeriwın támiyinlewge qaratılǵan usıllardıń biri bolıp tabıladı. Bunda oqıwshıǵa oqıw materialınıń bir bólegi beriledi, onı oqıp shıqqannan keyin tómendegi sorawlarǵa juwap beriledi.

- a) Siz tekstten nelerdi bilip aldınıız?
- b) Tekst sizde qanday pikirlerdi payda etti?
- v) Bul maǵlıwmattıń eń tiykarǵı maqseti nede?
- v) Qanday máseleler bul materialda juwapsız qalǵan?
- g) Qanday usınıs beriwıńizge boladı?

Oqıwshılar tárepinen mınaday juwaplar beriliwi múmkin:

a) Bizler teksti oqıp shıǵıp, onnan qaraqalpaq tilindegi feyillerdiń sóz jasawshı qosımtalar menen jasalatúǵın bilip aldıq.

b) Tekst bizlerde tildegi feyil sózlerdiń túbir hám qosımtalardan turatúǵını haqqındatúsinikti payda etti.

v) Bul maǵlıwmattıń eń tiykarǵı maqseti bizlerge feyil sózlerdiń bir topar dórendi feyiller ekenligi haqqında bilimlerdi, túsiniklerdi berdi.

v) Bul tekstte tek feyildiń atlıqtan jasalıwı kóbirek berilgen. Basqa da sóz shaqaplarınan jasalıwı boyınsha dórendi feyiller gáplerdiń ishinde berilmegen.

g) Feyil sózlerdiń tilde kóp, ónimli qollanılatuǵın sóz shaqabı bolǵanlıǵı ushın olardı sóz jasawshı qosımtalar arqalı durıs jasaw hám durıs qollanıw sabaqtan alǵan túsiniklerimizdi tereńlestirdi. Sabaqtı usınday jańa usıllar tiykarında ótiw jaqsı nátiyje beredi eken. Basqa da da temalardı usınday sabaq ótiw usılları tiykarında ótsek eken.

Demek, muǵallım oqıwshılardıǵa «Feyildiń jasalıwı» temasın ótkende olardıń tek atlıqlardan yamasa tek ǵana feyillerden jasalatuǵın túrlerin úyretip qoymastan, ya bolmasa tek bir tárepleme oqıtıp qoymastan, basqa da sóz shaqaplarınan jasalıwın kelbetlikten, sanlıqtan, almasıqtan, ráwish hám eliklewish hám basqa da sózlerden jasalıwın itibarlılıq penen úyretiwi maqsetke muwapıq keledi.

«§ 59.Qospa feyillerdiń sınarları bólek jazıladı: *tamam boldı, jek kórdi, barıp keldi, alıp ketti, shıǵıp ketti, maqul kórdi, alıp shıqtı, uyqılap atır, kómek berdi, jaqsı kóredi, qol qoydı, jazıp boldı t.b.*

Apkel, áket, apket, apar sıyaqlı qospa feyiller qısquartılıp aytılsa da jazıwda olar alıp kel, alıp ber, alıp bar túrinde jazıladı.»¹⁴

Qaraqalpaq tilinde feyil sózler basqa da sóz shaqaplarına kiretuǵın sózler sıyaqlı qurılısı jaǵınan eki túrge bólinedi: túbir feyiller hám dórendi feyiller. Feyil sózlerdiń usı eki túrin oqıtıwda muǵallım kespe qaǵazlardan, sxema-tablitsalardan paydalansa boladı. Tablicada túbir feyiller menen dórendi feyiller alınıp, olar bir-biri menen salıstırılıp kórsetiledi. Olardan feyil sózlerdiń jasalıwındaǵı ózgesheliklerdi úyretiw barısında muǵallım oqıwshılardıń qalay qabıl etip atırǵanın qadaǵalap turıwı tiyis. Feyil sózlerdiń dúzilisi jaǵınan hár qıylı bolıp keletuǵını aytılıp, mánisi menen sóz jasawshı qosımtaları boyınsha túrlerge bólinetuǵını aytıladı.

¹⁴ Қарақалпақ тили имла қағыйдаларының жыйнағы. Нөкис, «Билим», 2016, 14-бет.

Feyildiń jasalıwı.

Feyil eki túrli usıl menen jasaladı:

- 1) Feyil jasawshı qosımtalar;
- 2) Sózlerdiń qosılısıwı arqalı.

Aqıl hújimi metodın qollanıw arqalı túbir feyiller menen dórendi feyiller arasındaǵı ayırmashılıqlardı túsindirip berse boladı. Feyildiń jasalıwın túsindirgende muǵallım tablicalardan paydalanıp, onıń bir tárepine túbir feyildi, ekinshi tárepine dórendi feyildi mısal etip keltiriw arqalı olardıń ayırmashılıǵın kórsetip beriwi belgili bir nátiyjelerdi bere aladı. Keyin muǵallım eki birlikti yaǵnıy túbir menen sóz jasawshı qosımtanı bir sózge biriktirip, dórendi feyildi oqıwshınıń kóz aldında payda etiw arqalı oǵan túsindirip beriwi múmkin. «Men sabaq tayarladım, «Apama járdemlestim» hám t.b. sıyaqlı gáplerdiń ishinde keltirip, feyildiń jasalıwın túsindirgende qálegen eki birliktiń – túbir menen qosımtanıń dórendi feyil bolmaytuǵının uqtırıwǵa boladı. Bunda sóz jasawshı qosımtanıń túbir sóz benen jalǵanıwı ushın olar ortasında mánilik jaqtan baylanıs bolıw kerekligin aytıw kerek.

Oqıwshıǵa muǵallım: dórendi feyildi úyreniw, tallaw ushın sáykes didaktikalıq materiallar, tablicalar tayarlaw, kespe qaǵazlar, súwretler, tayarlap; sabaqlıq, qosımsha materiallar ústinde bir qansha tayarlıqlar, shınıǵıwlar isletiw ushın oqıwshılardıń jas ózgesheligine sáykes keletuǵın tekstler tallap alıp, ondaǵı dórendi feyillerdi oqıwshılardıń ózlerine tallatıw arqalı oqıwshınıń jazba hám awızeki sóylewinde durıs qollana biliwine kónlikpe payda etip; dórendit feyiller boyınsha oqıwshınıń bilimlerin ámeliy shınıǵıwlar hám kónlikpeler arqalı bekkemlep barıwı tiyis.

Oqıwshılarda dórendi feyiller boyınsha kónlikpe payda etiw, olardıń alǵan bilimlerin bekkemlew ushın hár qıylı ámeliy jumıslar ótkerip olarda bir qansha oyın metodların paydalanıw maqsetke muwapıq keledi:

~ sabaqlıqta berilgen ámeliy jumıslardı orınlaw;

~ sóz jasalıw boyınsha tallaw júrgiziw;

~ úyretiwshi diktantlar ótkeriw;

~ dóretiwshilik jumıslar islew, bunda feyildi kespe qaǵazǵa jazıp, eki usıl tiykarında dórendi feyillerdi jasawdı oqıwshınıń ózine isletiw, tarqatpa materillar arqalı dórendi feyillerdi oqıwshınıń ózine taptırıw hám t.b. arqalı oqıwshıda bul tema boyınsha tolıq túsinik payda etiwge boladı. Al, tákirarlaw sabaǵında dórendi feyillerdi eske túsiriw zárúr. Solay etip, oqıwshınıń dórendi feyiller boyınsha bilim hám kónlikpe alıwına erisiwge boladı.

Ulıwma, dórendi feyillerdi túsendiriwde ulıwma til ilimindegi sońǵı jetiskenlikler, jańa pedagogikalıq texnologiya bassılıqqa alınadı.

Álbette, hár bir sabaq sıyaqlı «Feyildiń jasalıwı» temasın ótkende de sabaqtı jobalastırıw maqsetke muwapıq boladı.

Tema: Feyildiń jasalıwı

Sabaqtıń maqseti: Feyildin' jasalıwı tuwralı teoriyalıq bilim beriw menen birge ámeliy kónlikpeler payda yetiw

Sabaqtıń jobası:

1. Úy tapsırmasın soraw
2. Jana materialdı bayanlaw
3. Dórendi feyillerge awızsha túsinik beriw
4. Dóretiwshilik shınıǵıw
5. Sabaqtı juwmaqlaw hám úyge tapsırma beriw.

Sabaqtıń barısı:

Sabaqtıń barısı, ádettegishe, úy tapsırmasın sorawdan baslanadı. Bunda muǵallım berilgen shınıǵıwdı náwbetshi yamasa basqa bir oqıwshı arqalı anıqlap, shınıǵıwdan berilgen dórendi feyildi anıqlap, oqıwshılardıǵa baha qoyadı.

Jańa materialdı bayanlawda muǵallım túrli kórsetpeli qurallardan, sabaqlıqtan, taxtadan jáne hár qıylı usıllardan paydalanadı. Bunıń ushın tómendegidey kórsetpeli quraldan paydalanıwı múmkin.

Ulıwma, muǵallım dórendi feyillerdiń qaysı usıl menen jasalıwın túsendirse de olardı basqasına salıstırıp, sóz jasap, olardı gáp ishinde belgileri menen qosa

anıqlap, kórsetip, túsindirip beriwı kerek. Bunda túbir yamasa dórendi sózge sóz jasawshı qosımtalar qosılǵanda júz beretuǵın seslik wózgerislerde de aytıp ótiwi tiyis.

Sabaqtı bekkemlewde oqıwshılardıń temanı qanday dárejede túsingenin, ózlestirgenin biliw, anıqlaw maqsetinde soraw-juwap metodınan paydalansa boladı. Bunıń ushın muǵallım tómendegidey sorawlardı oqıwshılardıǵa beredi:

1. Feyil degen ne?
2. Dórendi feyil degen ne? Olar qanday usıllar menen jasaladı?
3. Sóz jasawshı qosımta degen ne?
4. Olardıǵa qanday qanday qosımtalar kiredi?
5. Atawısh sózlerden feyil jasawshı qosımtalarǵa qaysı qosımtalar kiredi?
6. Feyil sózlerden feyil jasawshı qosımtalarǵa qaysı qosımtalar kiredi?
7. Eliklewish sózlerden feyil jasawshı qosımtalarǵa qaysı qosımtalar kiredi?
8. Olardıń bir-birinen ózgeshelikleri qanday?
9. Qospa feyiller qanlay jasaladı?
10. Qospa feyillerdiń qanday túrleri bar?
7. Mısallar keltiriń.

Bul sorawlarǵa muǵallım awızsha juwaplar alǵannan keyin ótilgen temanı ámeliy jaqtan jáne de bekkemlew maqsetinde sabaqlıqtan shınıǵıw isletiwine boladı. Shınıǵıwdı muǵallım qadaǵalap tekserip baradı, bahalaydı. U`y tapsırmasın berip, oqıwshılar menen xoshlasıp sabaqtı juwmaqlaydı.

Muǵallım bul temanı ótkende qospa feyillerge de oqıwshılardıń dıqqatın awdaradı. Qospa feyillerdiń ózine tán ózgesheligin ápiwayı etip túsindirip beriwı kerek, bunda tablicadan paydalansa boladı.

Dara feyiller

Oqıwshı **jazdı**

Bala kitabın **oqıdı**

Qospa feyiller

Bala **bilim aldı**

Oqıwshı **sabaq berdi**

Dostım keshe **keldi**

Dostım **járdem kórsetti**

Men kitap **aldım**

Ol **aytıp turdı**

Bul feyillerdi bólek jazdırıp túsindirgennen keyin qospa feyillerge óz aldına toqtap túsindiriwi kerek. Bunda qospa feyillerdiń yeki yamasa úsh jay sózden quralıp, bir mánini ańlatatuǵının, háreketti bildiretuǵının mısallar jazıp kórsetiw menen túsindiredi. Qospa feyillerdiń túrlerin taptırıp, olardı baǵana sıızıp eki jaǵınan bólek kóshirip jazdırıwına boladı. Bunda muǵallım mınaday mısallardan paydalansa boladı. Mısallar menen qospa feyillerdi túsindirip bergennen keyin, óz betinshe jumıs islewge ótiw kerek. Bunda oqıwshıǵa sabaqlıqta berilgen shınıǵıwlardan paydalanıp qospa feyillerdi taptırıp jaqsı nátiyje beredi. Oqıwshı ózi anıqlaǵan qospa feyillerdiń neshe sózden turǵanın, qanday mání ańlatatuǵının aytıp beriwi kerek.

Muǵallım oqıwshıǵa sistemalı bilim beriw ushın dórendi feyil degen ne, onıń qanday jasalıw ózgeshelikleri, belgileri bar ekenligi haqqında aqılıy hújim metodı arqalı gúrrińlesip olarda túsiniw payda etedi.

Sabaqta aqılıy hújim metodın paydalanıp «Feyildiń jasalıwı» temasın ótkende usı tema boyınsha problemalar tuwralı keń hám hár tárepleme pikir júrgiziw, óziniń jeke pikirlerin sabaq barısında unamlı hám nátiyjeli paydalanıw boyınsha belgili bir kónlikpe hám uqıptı payda etiwge múmkinshilik boladı. «Feyildiń jasalıwı» teması aqılıy hújim usılı járdeminde shólkemlestirilse, sabaq barısında feyildiń jasalıwı boyınsha problemalar máselesinde erkin pikir júrgiziw, bir neshe dál sheshimler tabıwǵa múmkinshilik payda boladı. Sonlıqtan, bunda bir neshe talaplarǵa tiykarlanıw zárúr:

birinshiden, sabaq dawamında oqıwshılardı alda turǵan tiykarǵı problema boyınsha tereń pikir júrgizip biliwge úyretiw, olar tárepinen kútilmegen, jańa logikalıq pikirlerdiń bildiriliwine tiykar tayarlaw;

ekinshiden, hár bir oqıwshı tárepinen bildirilgen pikirler taxtaǵa jazıladı, bul usı bildirilgen pikirler arasınan eń tiykarǵıların tańlap alıwǵa múmkinshilik

tuwǵızadı hám olardı qollap-quwatlaw jańa pikirlerdiń payda bolıwına múmkinshilik jaratadı;

úshinshiden, «Feyildiń jasalıwı» teması boyınsha hár bir oqıwshı óziniń pikirlerin toplastırıp, belgili bir sistemaǵa túsire alıwǵa úyrenedi, usı tiykarda olardıń keleshekte ilimiy tiykarlangan pikirleriniń qalıplesiwine tiykar salınadı;

tórtinshiden, usı tema boyınsha sabaq barısında oqıwshılardıń qanday da bir uqıbı, qábiletleri baqlap barıladı hám olar tárepinen bildirilgen pikirlerdi bahalanbaydı, olar bahalansa, oqıwshılar ózleriniń aytqan pikirlerin qorǵawǵa kóbirek berilip ketip, ózleriniń jańa pikirleriniń payda bolıwına jol berilmey qaladı, sonlıqtan, olardı bahalaw zárúr emes. Mine usı talaplar tiykarında «Feyildiń jasalıwı» temasın ótiw muǵallimge kútilgen nátiyjeni tolıq bere aladı.

Muǵallım usı arqalı oqıwshıda bul tema haqqında bilim hám kónlikpe payda etedi. Sabaqtaǵı tiykarǵı maqset feyildiń jasalıwı menen baylanıslı bolıp, oqıwshı bunı durıs ańlap alıwı tiyis.

Sabaqta muǵallım oqıwshılardıń aldına tómendegi wazıypalardı meńgeriwdi qoyadı:

- túbir feyiller menen dórendi feyiller ortasındaǵı tiykarǵı ayırmashılıqlardı ajırata biliw;

- feyildiń jasalıwındaǵı eki túrli usıldıń ózgesheligin, sonıń ishinde, feyildiń feyil jasawshı qosımtalar arqalı jasalatıwının jáne sózlerdiń qosılıswı arqalı jasalatıwının, olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın ajırata biliw;

- túbir sózlerdiń feyil jasawshı qosımtalar arqalı jasalsa dórendi feyiller bolatıwının, al sózlerdiń qosılıswı arqalı jasalsa qospa feyil bolatıwının biliw;

- feyil jasawshı qosımtalar arqalı jasalǵan dórendi feyillerdiń jasalıwında ónimli hám ónimsiz qosımtalardı durıs ayırıw;

- olardıń hár qıylı sóz shaqaplarınan, atlıq kelbetlik, ráwish, almasıq, feyil sózlerden dórendi feyil jasaytuǵının túsiniw;

- feyil jasawshı qosımtalar arqalı jasalğan dórendi feyiller menen ótken temadağı feyil dárejelerin, olardıń qosımtaların shatastırmaw, olardıń ózgesheligin durıs túsine biliw, feyil dárejesi menen dórendi feyildiń parqın ajratıw;

- dórendi feyillerdiń imlasın biliw.

Teoriyalıq bilim menen kónlikpe payda etiw arqalı bir neshe shınıǵıwlar járdeminde muǵallım sabaqta oqıwshılardıń túbir feyiller menen dórendi feyillerdiń, sonday-aq, qospa feyillerdiń tómendegi ayırmashılıqların ajratıwına dıqqat awdaradı:

- túbir feyil sózler tek bir túbir sózden turadı, olar túbir hám qosımtaǵa ajratılmaydı;

- dórendi feyiller tek túbirden emes, al onıń mánisine sáykes jalǵanıp, onıń jańa mánisin jasaytuǵın qosımtalardan da turadı, olar yaǵnıy dórendi feyiller quramındağı túbir sózler hám qosımtalar menen birlikte bir máni bildiredi;

- dórendi feyiller ayırım qospa feyiller menen sinonim bolıp keledi (bayan et – bayanla, dawam et – dawamla). Demek, muǵallım «Feyildiń jasalıwı» temasın ótkende usı sıyaqlı bir neshe máselelerge dıqqat qaratadı.

BBB usılı

Bul usıl «Feyildiń jasalıwı» temasın ótkende muǵallımge tema boyınsha oqıwshılardıń alǵan bilimlerin tekserip kóriwge úlken járdem beredi. Bul usıldı, tiykarınan, sabaqtı juwmaqlaw basqıshında qollanǵan durıs boladı. Sebebi, oqıwshılar ótilgen jańa tema boyınsha alǵan barlıq bilimlerine juwmaq jasaydı. Bunıń ushın tómendegi kesteni búgingi ótilgen tema boyınsha toltırıp beredi. Usı tiykarda muǵallım oqıwshılardıń ótilgen jańa temanı qalay túsingenin bilip, anıqlap aladı, bilgisi kelgen problemaları boyınsha jáne de kelesi sabaqta maǵlıwmat berip baradı.

Bilemen	Bildim	Bilgim keledi

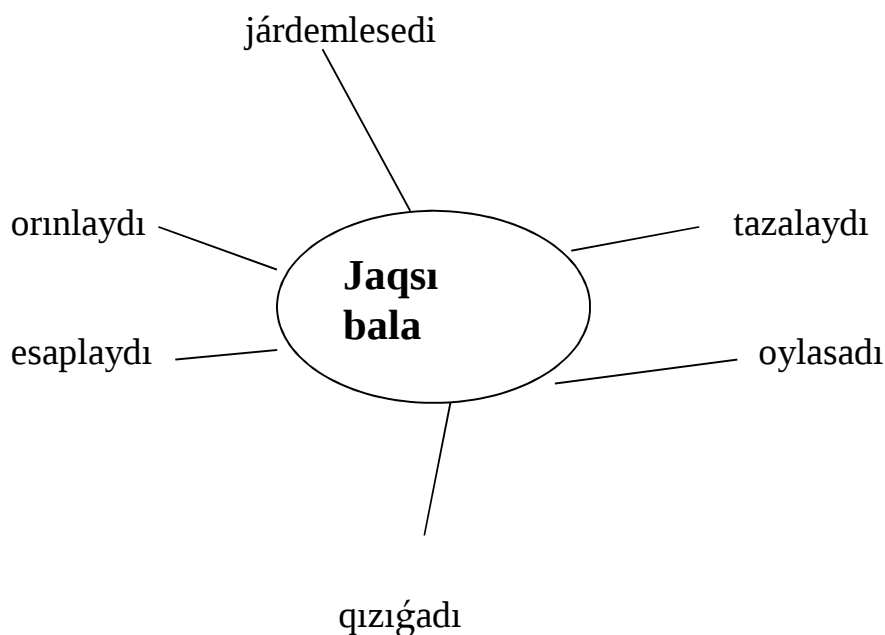
Oqıwshı muǵallım ótken sabaq nátiyjesinde sózlerdiń jasalıw normaların tolıq hám durıs saqlay biliwdi úyreniwi kerek. Morfologiyalıq tallawlar, soraw juwap, klaster, BBB hám t.b. usıllar bul sabaqtı ótiwde úlken járdem beredi. Bulardıń bári de feyildiń jasalıwın oqıtıwda úlken áhmiyetke iye.

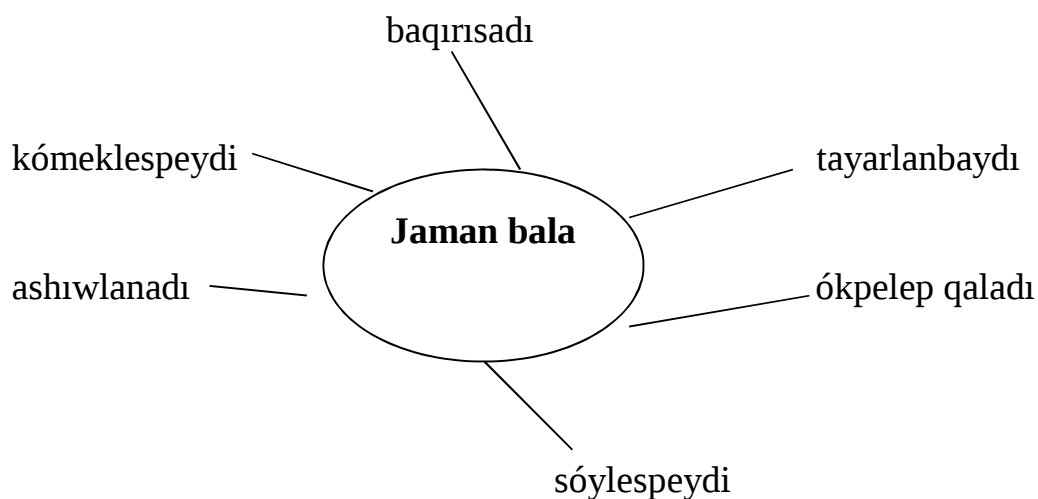
2.2.Feyildiń jasalıwın klaster usılı tiykarında oqıtıw

Feyildiń jasalıwın oqıtıwda klaster usılınan paydalanıw sabaqtı sapalı ótiwde jaqsı nátiyje beredi.

Klaster usılı belgili bir temaǵa tiyisli máselelerdi bir másele dógeresine jıyınqlaw bolıp esaplanadı. Bul usıldı sabaqtıń barlıq basqışında qollana beriwge boladı. Mısalı: oqıwshılardıń feyil hám onıń jasalıwı boyınsha túsiniklerin anıqlaw ushın eki túrli oqıwshıǵa toplastırıw jumısın alıp barıw tapsırıladı.

«Jaman bala» hám «Jaqsı bala»nıń is-háreketlerin sıpatlaytuǵın dórendi feyiller – tómendegiler:

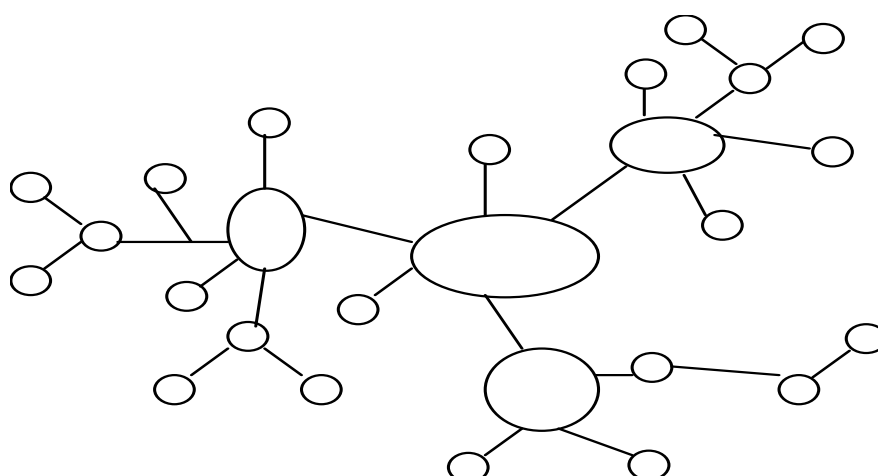

Bul dórendi feyiller oqıwshılar tárepinen qızıǵıwshılıq penen úyreniledi, olardı túbir hám qosımtaǵa ajratıp kórsetip beriwdi oqıwshılarga tapsırsa, olardıń yadında jaqsı saqlanıp qaladı.

Qaraqalpaq tilindegi sóz shaqaplarınıń ishinde feyil sózler kategoriyalarga bay hám úlken sóz shaqaplarınıń biri bolǵanlıqtan onıń jasalıwın oqıtıwda bir neshe usıllardan paydalanıwǵa boladı. Olardıń biri klaster usılı bolıp esaplanadı.

KLASTER

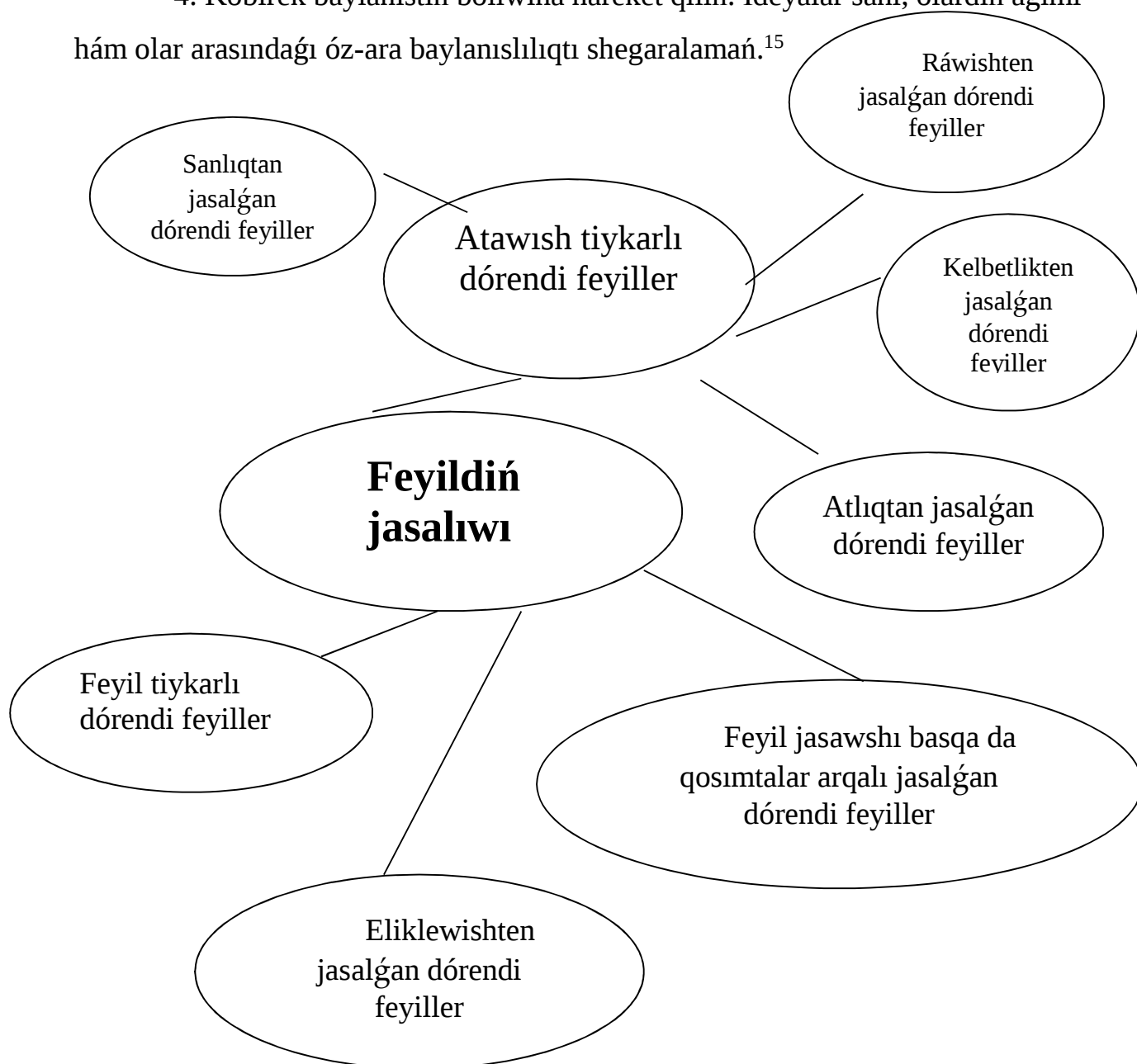
Klasterdi dúziw qaǵıydaları

1. Aqılıńızǵa kelgen barlıq nárseni jazıń. İdeya sıpatın dodalamań: olardı ápiwayı túrde jazıń.

2. Orfografiya hám basqa faktorlarǵa itibar bermeń.

3. Ajratılǵan waqıt tamam bolǵansha jazıwdı toqtatpań. Egerde aqılıńızǵa ideya keliw toqtasa, onda jańa ideyalar payda bolaman degenshe qaǵazǵa súwret salıń.

4. Kóbirek baylanıstıń bolıwına háreket qılıń. İdeyalar sanı, olardıń aǵımı hám olar arasındǵı óz-ara baylanıslılıqtı shegaralamań.¹⁵

¹⁵ Ходиев Б., Голиш Л., Хашимова Д.П. Өз бетинше оқыў хызметин шөлкемлестириўдиң усыл хәм қураллары. Нөкис, 2012, 48-бет.

Feyil tiykarlı qospa feyiller

Ber feyili. bar, kel feylleri dı
-ıp/-ip, -p formalı hal feyller
menen qosıladı: alıp ber, sorap ber
barıp kel, alıp kel, alıp bar t.b.

Shıq feyili -ıp/-ip ,
p, -a, -e hal feyller mene
qosıladı: kórip shıq, al
shıq, kóre shıq t.b.

Kel feyili -a, -
formalı hal feyille
menen de qosılıp qosp
feyillerdi jasadı: al
kel, bile kel, kóre kel.

Al feyili. Hã
feyildin` -ıp/-ip, -
forması tu`ri mene
qosılısadı: satıp al, sora
al, qazıp al, tartıp al t.b.

Ket feyili -ıp/-ip, -p,
a,-e,-y formalı feyille
menen hal feyller mene
qosılısıp qospa feyller
jasaydı: shıg`ıp ket, ayta ke
kele ket, soray ket.

Ma`nili eki feyildir
qosılıwınan feyil tiykarlı
qospa feyller jasadı
Mısalı: Satıp alıw, alı
satıw, alıp keliw, tartı
alıw t.b.

Jet feyili -ıp/-ip -
formalı hal feyili mene
qosıladı: barıp jet, keli
jet.

Kel feyili -a, -e forma
hal feyller menen de qosılı
qospa feyllerdi jasadı: al
kel, bile kel, kóre kel.

Ber feyili. bar, kel feylleri
de -ıp/-ip, -p formalı hal
feyiller menen qosıladı: alıp
ber, sorap ber, barıp kel, alıp
kel, alıp bar t.b.

«Feyildiń jasalıwı» temasın ótkende klaster usılınan tómendegishe paydalanıwǵa boladı:

birinshiden, oqıwshı neni oılaǵan bolsa, sonıń bárin qaǵazǵa jazadı, pikiriniń qanday ekenligi, sapası haqqında oylap otırmaı, bárin qaǵazǵa túsiredi;

ekinshiden, oqıwshı óziniń jazıwınıń orfografiyalıq yamasa punktuatsiyalıq qátelerine itibar beriwı shárt emes;

úshinshiden, berilgen waqıt tamam bolǵansha jazıwdı toqtatpaydı. Eger belgili bir waqıtta qanday da bir pikirdi oylay almasa, ol jaǵdayda qaǵazǵa basqa bir nárseniń súwretin sıza baslasa, onda jańa pikir payda bolıwı múmkin.

Keyin olardıń bárin jámlestirip, tarmaq ishine pútinnen bólshekke qaray jaylastırıp barsa, olarǵa tolıq túsiniikli boladı.

Klaster usılı oqıwshılardıń bir temanı tereń úyreniwine jaqsı járdem beredi. Bul usıl “Feyildiń jasalıwı” temasın ótiw arqalı oqıwshılardı temaǵa baylanıslı túsiniik yáki anıq pikirdi erkin hám anıq túrde izbe-izlik penen bir-birine baylanıstırıp tarmaqlarǵa bóliwge úyreip barıwǵa boladı. Bunda “Feyildiń jasalıwı” temasın tereń úyrenip, oqıwshılardıń pikirlewin jedellestiriw hám tereńletiw ushın xızmet etiwı múmkin. Ulıwma, ótigen temanı bekkemlew, jaqsı ózlestiriw, ulıwmalastırıw jáne oqıwshılardı sol tema boyınsha pikirlerin sızılma túrinde kórsetiwge úyretedi.

Klaster inglizshe sóz bolıp, «Bas, bir tutas» mánisin ańlatadı. Klaster usılında ortaǵa kerekli sóz jazıladı. Qaptalına sol sózge baylanıslı (tiyis, jaqın) sózler jazıladı. Bul teksttiń birliklerge ajratıw hám olardıń bir bas júzim formasında jaylastırılıwında.

Klaster degenimiz belgili ber tema boyınsha erkin hám anıq oylawǵa járdem beriwshi strategiya bolıp esaplanadı. Ol oy-pikir júrgiziwdiń, pikirlewdiń sızıqsız (tegis emes) forması bolıp, ótilgen temanı bekkemlewde klasterge ajratıw júdá ańsat hám qolaylı boladı.

Bunıń ushın muǵallım tómendegi jumıslardı isleydi.

1.Qaғaz yamasa taxtanı ortasına tayanış tiykargı sóz yáki gáp jazıp qoyladı.

2. «Feyildiń jasalıwı» teması boyınsha oyınızǵa kelgen barlıq sózlerdi, gáplerdi jaza baslań.

3.Pikirler keliwi menen olar ortasındaǵı baylanıslılıqtı anıqlań, qáte haqqında oylamawǵa háreket etiń.

4.Ulıwma, berilgen waqıt dawamında qıyalınızǵa kelgen pikirlediń barlıǵın jazıń.

Sabaqtı klaster usılında ótiw oqıwshılardıń usı temanı úyreniwden aldın pikirlew iskerligin jedellestiriw hám pikirlerdiń keńeyiwi ushın xızmet atqaradı. Sonın' menen birge, ótilgen temanı bekkemlew, jaqsı ózlestiriw, ulıwmalastırıw, tema boyınsha túsiniklerin sızıw arqalı kórsetip baradı.

Klaster dúziwde tómendegi talaplar qoyladı:

1. Berilgen temanıń mazmunına baylanıslı túsinik haqqında oyınızǵa kelgen barlıq maǵlıwmattı jazıw.

2. Orfografiya, irkilis belgileri hám basqa faktorlarǵa itibar bermeń.

3. Belgilengen waqıt tamam bolǵansha jazıwdı toqtatpań. Egerde oyınızǵa ideya keliw toqtasa, onda jańa ideyalar payda bolaman degenshe qaғazǵa súwret salıp turıń.

4.Pikirler tamam bolǵansha jazıwdı dawam ettiriń.

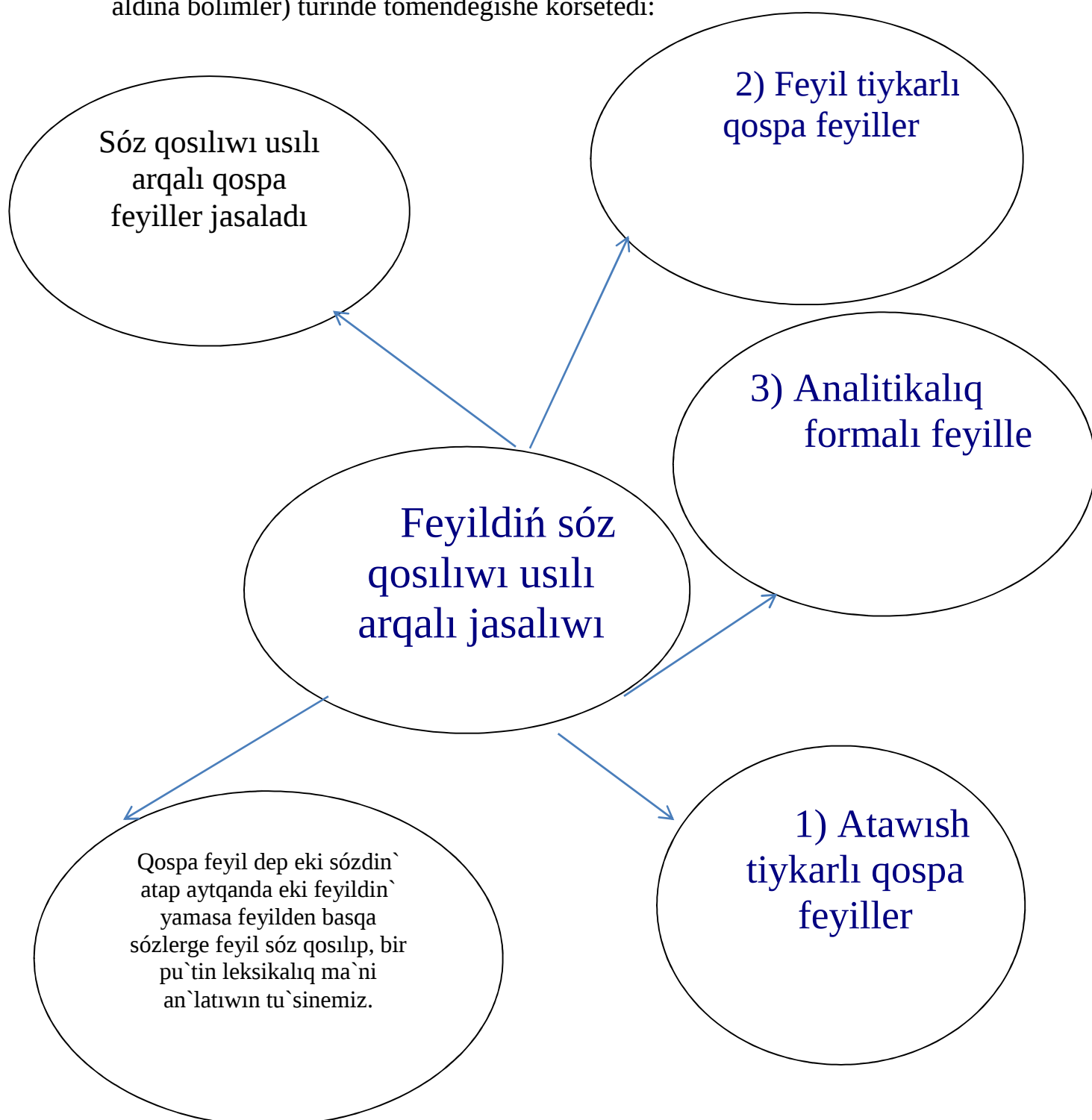
5.Múmkinshiligi barınsha pikirlerdiń izbe-izligi hám óz-ara baylanıslılıǵın kóbeytiwge háreket etiw. Ideyalar sanı, olardıń aǵımı hám olar arasındaǵı óz-ara baylanıslılıqtı shegaralamań.

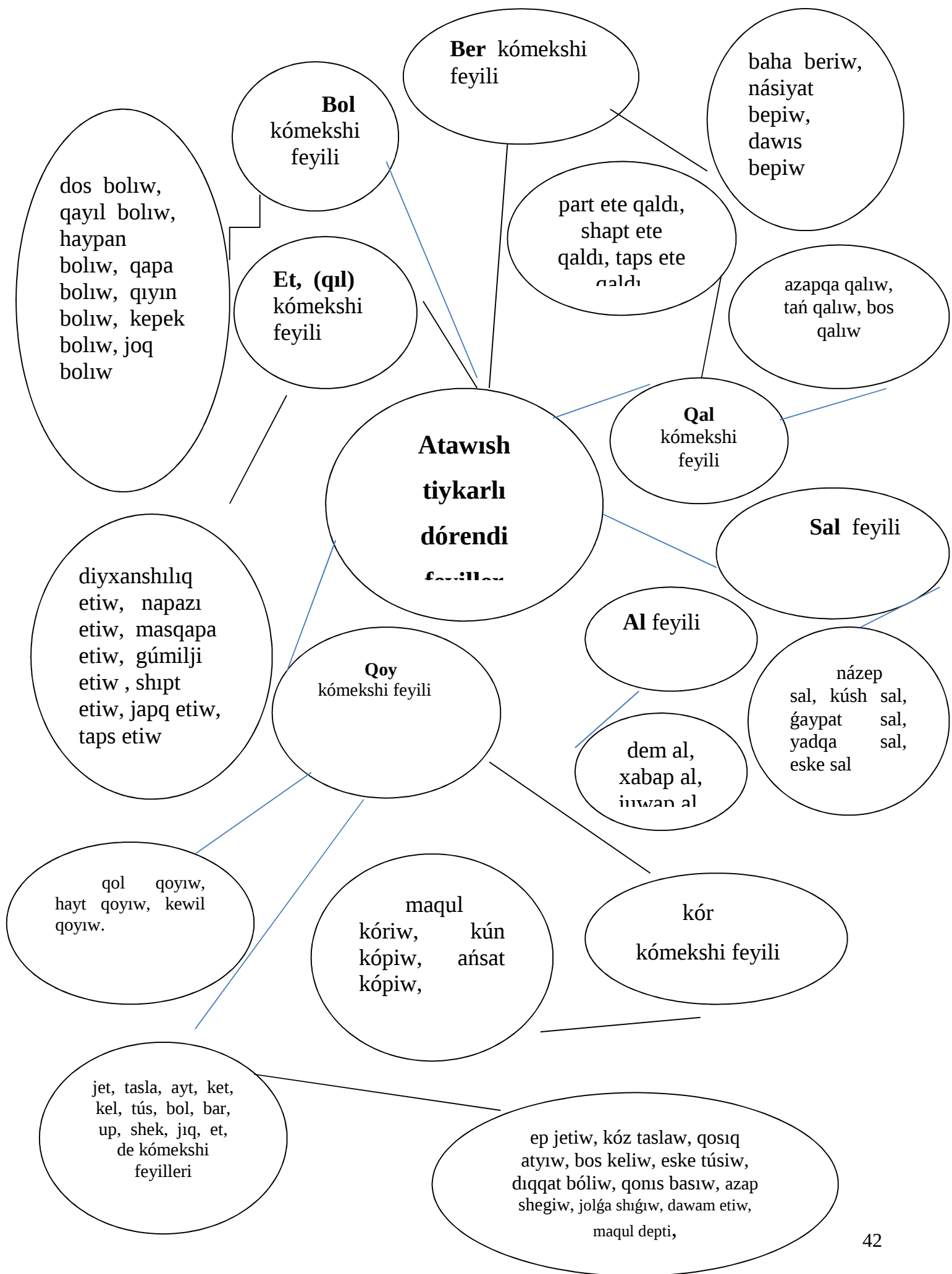
Usıldıń maqseti: oqıwshılarda berilgen tapsırma ústinde birge islesiw kónlikpelerin rawajlandırıw. Izleniwshilik qábiletlerin rawajlandırıw, maǵlıwmatlar toplawdan ibarat. Sonday-aq, tema boyınsha qábiletlerin rawajlandırıw, oqıwshılardıń erkin hám izbe-iz baylanıstırǵan halda bilimlerin bekkemlewge járdem beriw.

Qurallandırw: hár bir topar ushın plakatlar yamasa eki bet qaғza alsa boladı. Plamaster, markerler yamasa ápiwayı ruchkalardan paydalansa boladı.

Barısı: oqıwshılar toparlarğa bólinedi. Toparlar kerekli qurallar aladı. (plakat yamasa eki bet qağaz). Toparlarğa tapsırmalar beriledi. Ortağa tiykarǵı tayanısh sózi jazıladı. Máselen: Feyildiń jasalıwı. Bunda oqıwshılar feyildiń jasalıwı haqqında birgen barlıq maǵlıwmatların tarmaqlap, jazıp shıǵadı. Solay etip, klaster usılı arqalı «Feyildiń jasalıwı» temasın ótiw sabaqtıń nátiyjeligin, sapasın arttırıwǵa xızmet etedi.

Metod járdeminde talabalar tapsırma boyınsha pikirlerin klaster (mayda, óz aldına bólimler) túrinde tómendegishe kórsetedi:

Klaster usılı arqalı oqıwshılardıń feyil hám onıń jasalıwı boyınsha túsınıklerin anıqlaw ushın eki túrli: «Jaman bala» hám «Jaqsı bala»nıń is-háreketlerin sıpatlaytuǵın járdemlesiw, orınlaw, tazalaw, esaplaw, oylaw, qızıǵıw, baqırısıw, kómeklespew, ashıwlanıw, tayarlanbaw, ókpelew, sóylespew sıyaqlı dórendi feyiller tiykarında túsindirip beriw jaqsı nátiyje beredi. Bul dórendi feyiller oqıwshılar tárepinen qızıǵıwshılıq penen úyreniledi, olardı túbir hám qosımtaǵa ajıratıp kórsetip beriwdi oqıwshılardıǵa tapsırsa, olardıń yadında jaqsı saqlanıp qalıwına tolıq múmkinshilik boladı.

Klaster usılı feyildıń jasalıwın bir pútin sistema túrinde tarmaqlardan quralıwı tiykarında túsindirip beriwde áhmiyetli orın tutadı. Bunda da oqıwshınıń aldında kórgizbelilik payda boladı.

BBB usılı, tiykarınan, sabaqtı juwmaqlaw basqışında qollanııp, muǵallıme «Feyildıń jasalıwı» teması boyınsha oqıwshılardıń alǵan bilimlerin tekserip kóriwge járdem beredi.

Demek, Feyildıń jaaslıwı teması oqıwshı ushın ad, muǵallım ushın da qızıqlı temalardıń biri bolıp tabıladı.

Ulıwma, sabaqta muǵallım túbir feyiller menen dórendi feyiller ortasındaǵı ayırmashılıqlardı ajıratıw, feyildıń jasalıwındaǵı eki túrli usıldıń ózgesheligin biliw, túbir sózlerdiń feyil jasawshı qosımtalar arqalı jasalsa dórendi feyiller bolatuǵının, al sózlerdiń qosılısıwı arqalı jasalsa qospa feyil bolatuǵının ańlaw, dórendi feyillerdiń jasalıwında ónimli hám ónimsiz qosımtalardı durıs ayırıw, olardıń hár qıylı sóz shaqaplarınan – atlıq kelbetlik, ráwish, almasıq, feyil, eliklewish sózlerden jasalatıwın túsiniwine erisiwi zárúr. Sonday-aq, dórendi feyiller hám feyil jasawshı qosımtalar menen ótken temadaǵı feyil dárejelerin, olardıń qosımtaların shatastırmaw, olardıń ózgesheligin durıs túsine biliw, dórendi feyillerdiń imlasın biliw sıyaqlı wazıypalardı oqıwshılardıń tolıq meńgeriwin támiyinlewi, olardıń usı tema boyınsha teoriyalıq hám ámeliy bilimlerdi iyelewine

erisiwi tiykargı xızmetti atqaradı. Bul muǵallimniń ana tiline sawatlı jáne óz kásibiniń mamanı, tájiriybeliligi menen baylanıslı.

Juwmaq

Qaraqalpaq til biliminiń ayırıqsha bir tarawı esaplangan sóz jasalıw tildegi sózlerdiń jasalıw usılların, sózlerdiń jasalıwındaǵı nızamlılıqlardı hám usıǵan sáykes jańa sózlerdiń jasalıwındaǵı ózgesheliklerdi izertleytuǵın tarawı bolıp esaplanadı. Tildiń sózlik quramınıń jańa sózler menen tolısıwı sırtqı múmkinshilikler (bunda tilge basqa tillerden qanday da bir zárúrlik sebepli sózler ózlestiriledi) hám ishki múmkinshilikler (bunda tildegi sóz jasaw usılları arqalı jańadan sózler jasaladı) arqalı ámelge asadı. Al, dórendi sózler sóz jasawshı qosımtalar arqalı jasalıw menen tildiń sózlik quramın bayıtıp baradı.

Feyil is-háreket mánisin bildiredi. Dórendi feyiller belgili bir sóz jasalıw ózgeshelikleri menen ajırılıp turadı. Feyil jasaytuǵın qosımtalar ónimli hám ónimsiz qosımtalar túrinde ushırasadı.

Qaraqalpaq tilinde kópshilik sózlerge jalǵanıp jiyi qollanılatuǵın sózlerdi jasaytuǵın qosımtalar ónimli qosımtalar al, sóz dóretiw bazası tar, sóz jasaw ortalıǵı sheklengen sóz jasawshı qosımtalar ónimsiz qosımtalar bolıp, olar feyil jasawda ózine táń xızmetler atqarıp keledi.

Qaraqalpaq tilindegi jańa sózler: 1.morfemalıq usıl; 2. morfemalıq emes usıl arqalı jasaladı.

Basqa sóz shaqaplarına salıstırǵanda feyillerdiń jasalıwındaǵı tiykarǵı ózgeshelik, dórendi feyiller, tiykarınan, affiksaciya hám sóz qosılıw usılı menen jasaladı. Biz pitkeriw qánigelik jumısımızda affiksaciya usılı menen jasalǵan dórendi feyillerdi tallaw arqalı tómendegi juwmaqqa keldik.

- qaraqalpaq tilinde dórendi feyiller ónimli jasaladı;
- qaraqalpaq tilinde dórendi feyiller atawısh sóz shaqaplarınan jasaladı;
- bunda hár qıylı atawısh sóz shaqapları – atlıq, kelbetlik, almasıq, sanlıq, ráwısh sózlerden dórendi feyiller jasaladı.

– -la/-le qosımtası eń ónimli sóz jasawshı qosımta bolıp, ol arqalı barlıq atawısh sózlerden feyiller jasaladı. Sonday-aq, -a / -e, -ay /-ey, -ar /-er, -r, -ıq /-ik, -ǵar /-ger, -qar /-ker, -ı /-i, -al /-el, -sın /-sin hám t.b. qosımtalardan jasalǵan atawısh tiykarlı feyiller kóplep ushırasadı.

– feyil tiykarlı dórendi feyiller - la /-le, -ta/-te, -a/-e, -na/-ne, -sa/-se, -shı/-shi, -qı/-ki, -ǵı/-gi, -ıra/-ire qosımtaları arqalı jasalıp, hár qıylı mánilerdi bildiredi.

– eliklewish sózlerden -la/-le, -ılda/-ilde, -ıra/-ire hám t.b. qosımtaları arqalı túrli mánilerdegi dórendi feyillerdi jasaladı.

– -la/-le qosımtası tańlaqlardan, bar joq sózlerinen de feyillerdi jasadı.

Qaraqalpaq tilindegi feyildiń jasalıw ózgesheliklerin bir qansha usıllar tiykarında ótiwge boladı.

Qaraqalpaq tilinde sóz qosılıwı usılı arqalı qospa sózlerdiń bir túri qospa feyiller jasaladı. Eki sózdiń, atap aytqanda, eki feyildiń yamasa feyilden basqa sózlerge feyil sóz qosılıp, bip pútin leksikalıq máni ańlatıwın feyiller qospa feyiller dep ataladı. Máselen, sálem beriw, xabar etiw qospa feyilleri atlıq+feyil tipinde jasalıp, sálemlesiw, xabaplaw sıyaqlı bip máni ańlatıp keledi. Sonıń menen birge, eki feyil sózdiń qosılısıwınan jasalatıwın kirip shıǵıw, qaytıp keliw sıyaqlı birlikler de qospa feyiller esaplanadı. Olar da bir is-háreket mánisin ańlatadı. Bunday qospa feyiller gápte bir gáp aǵza boladı. Qálegen eki feyilden qospa feyil jasalmaydı. Eki feyil de mánili bolsa qospa feyil jasaladı. Al birewi tiykarǵı ekinshisi kómekshi bolǵan feyiller feyillerdiń analitikalıq fopması dep esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinde qospa feyillerdiń úsh túri bar.

- 1) Atawısh tiykarlı qospa feyiller;
- 2) Feyil tiykarlı qospa feyiller;
- 3) Analitikalıq formalı feyiller.

Qaraqalpaq tilindegi dórendi feyillerdi bir qansha usıllar tiykarında nátiyjeli oqıtıwǵa boladı. Bunda kóplegen usıllardan paydalınıw múmkin. Bunday usıllar

menen feyildiń jasalıwın oqıtqanda oqıwshılardıń tez pikirley alıw, túsiniklerdi tez hám ańsat qabıl etiw hám t.b. qábiletin rawajlandırıwǵa múmkin.

Qaraqalpaq tilindegi feyildiń jasalıwın oqıwshılardıǵa úyretkende oqıwshılar menen birge, sáykes oqıtıw usılların jeke túrde, toparlarǵa bólip yamasa ulıwma klass boyınsha qollanıwǵa boladı. «Oqıǵan tekstke juwap» usılı tekst boyınsha jumıs isley otırıp, «Feyildiń jasalıwı» temasın jaqsı meńgeriwın támiyinlewge qaratılǵan usıllardıń biri bolıp tabıladı. Bunda oqıwshı sorawlarǵa juwap beriliw arqalı óz pikirlerin bildiredi.

Klaster belgili ber tema boyınsha erkin hám anıq oylawǵa járdem beriwshi strategiya bolıp esaplanadı. Ol oy-pikir júrgiziwdiń, pikirlewdiń sızıqsız (tegis emes) forması bolıp, ótilgen temanı bekkemlewde klasterge ajratıw júdá ańsat hám qolaylı boladı.

Klaster usılı feyildiń jasalıwın bir pútin sistema túrinde tarmaqlardan quralıwı tiykarında túsindirip beriwde áhmiyetli orın tutadı. Bunda da oqıwshınıń aldında kórgizbelilik payda boladı.

Feyildiń jasalıwın oqıtıwda klaster usılınan paydalanıw sabaqtı sapalı ótiwde jaqsı nátiyje beredi.

Klaster usılı belgili bir temaǵa tiyisli máselelerdi bir másele dógeresine jıyınqlaw bolıp esaplanadı. Bul usıldı sabaqtıń barlıq basqışında qollana beriwge boladı. Mısalı: oqıwshılardıń feyil hám onıń jasalıwı boyınsha túsiniklerin anıqlaw ushın eki túrli oqıwshıǵa toplastırıw jumısın alıp barıw tapsırıladı.

«Feyildiń jasalıwı» temasın ótkende klaster usılınan tómendegishe paydalanıwǵa boladı:

- oqıwshı neni oylagán bolsa, sonıń bárin qaǵazǵa jazadı, pikiriniń qanday ekenligi, sapası haqqında oylap otırmay, bárin qaǵazǵa túsiredi;
- oqıwshı óziniń jazıwınıń orfografiyalıq yamasa punktuatsiyalıq qátelerine itibar beriw shárt emes;

- berilgen waqıt tamam bolǵansha jazıwdı toqtatpaydı. Eger belgili bir waqıtta qanday da bir pikirdi oylay almasa, ol jaǵdayda qaǵazǵa basqa bir nárseniń súwretin sızǵa baslasa, onda jańa pikir payda bolıwı múmkin.

Keyin olardıń bárin jámlestirip, tarmaq ishine pútinnen bólshekke qaray jaylastırıp barsa, olarǵa tolıq túsinikli boladı.

Klaster usılı менен “Feyildiń jasalıwı” temasın ótiw arqalı oqıwshılardı temaǵa baylanıslı túsinik yáki anıq pikirdi erkin hám anıq túrde izbe-izlik penen bir-birine baylanıstırıp tarmaqlarǵa bóliwge úyreip barıwǵa boladı. Bunda “Feyildiń jasalıwı” temasın tereń úyrenip, oqıwshılardıń pikirlewin jedellestiriw hám tereńletiw ushın xızmet etiwı múmkin. Ulıwma, ótigen temanı bekkemlew, jaqsı ózlestiriw, ulıwmalastırıw jáne oqıwshılardı sol tema boyınsha pikirlerin sızılma túrinde kórsetiwge úyretedi.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. Abdireymova T. Qazaq tili men ádebiyetin oqıtudın zamanagóy texnologiyası. Nókis, 2013.
2. Baskakov N.A. Kratkaya grammatika karakalpaksogo yazıka. Turtkul, 1932.
3. Baskakov N.A. Karakalpanskiy yazık, tom II. (Fonetika, morfologiya). Moskva, 1952.
4. Berdimuratov E., Pirniyazov Q. Orta mekteplerde qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası. Nókis, «Qaraqalpaqstan» 1988.
5. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinde sózlerdin jasalıwı. Nókis, 1979.
6. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya. JOO ushın sabaqlıq. Nókis, 2010.
7. Dáwletov M., Berdimuratov E., Qutlımuratov B. Qaraqalpaq tili. Tálim qaraqalpaq tilinde alıp barılatuğın mekteplerdin 6-klass oqıwshıları ushın sabaqlıq. Nókis, «Bilim», 2009.
8. Házirgi qaraqalpaq tili. (Morfologiya) Nókis, 1974.
9. Házirgi qaraqalpaq tili. (Morfologiya) Nókis, 1981.
10. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili grammatikası. (Sóz jasalıw hám morfologiya) Nókis, 1994.
11. Qaraqalpaq tili hám ádebiyatın oqıtıw. Nókis, «Bilim», 1992.
11. Qutlımuratov B. Qaraqalpaq tilin oqıtıwdın ayırım máseleleri. Nókis, «Bilim, 1992.
12. Qıdırbaev A. Házirgi qaraqalpaq tilinde atlıq sózler. Nókis, 1961.
13. Najimov A. Qaraqalpaq tilindegi jup hám tákirar sózler. Nókis, 1979.
14. Mambetnazarova G. İ. Yusupov shıǵarmalarında dórendi atawıshlardın stillik qollanıwı. Nókis, 1994.

15. Paxratdinov Q., Seytnazarova I. Qaraqalpaq tilindegi sóz jasawshı affiksler. Nókis, 2009.
16. Pirniyazova A. Qaraqalpaq tilindegi omonim affiksler. Nókis, 2012.
17. Til va adabiët talimida yangi pedagogik texnologiyalar..II qism. Toshkent, 2006.
18. Wzbek tili wqitish metodikasi. Toshkent, 2000.
- Dawletov M. , Qutlımuratov B., Dáwletova A., Qutlımuratova G. Qaraqalpaq tili. 6-klass ushın sabaqlıq, Nókis, «Bilim», 2017.